

**LATVIJAS UNIVERSITĀTE
FILOLOĢIJAS FAKULTĀTE
BALTU VALODU KATEDRA**

**JĒKABS VELME LATVIEŠU VALODNIECĪBĀ
BAKALaura DARBS**

Autore – Evita Meldere
LU Filoloģijas fakultātes
Baltu filoloģijas
bakalaura studiju programmas
3. kursa studente
Studenta apliecības numurs: BalF 040098
Zinātniskā vadītāja –
Dr. philol. Sarma Kļaviņa

Rīga 2007

Anotācija

J. Velme (1855 – 1928) – valodnieks, pedagogs, lektors, privātdocents un LU goda doktors, arī žurnāla „Austrums” dibinātājs un vadītājs.

Bakalaura darbā „Jēkabs Velme latviešu valodniecībā” ir iepazīta J. Velmes personība un darbi valodniecībā: „Vēstules par valodu un valodniecību, raksti „Par latviešu participiem”, „Par daudzskaitļa otrās personas galotni”, „Par latviešu valodas vokāļu trejādo garumu”.

J. Velme ir pirmais latviešu valodnieks, kas izklāstījis vispārīgās valodniecības jautājumus. Viņš arī sistemātiski sakārtojās latviešu valodas daudzskaitļa otrās personas galotnes. Fonētikā J. Velme interesējies par latviešu zilbes intonācijām, bet morfoloģijā devis latviešu valodas divdabju klasifikāciju un raksturojis to vēsturi.

Atslēgvārdi: latviešu valodniecības vēsture, Jēkabs Velme, vispārīgā valodniecība, divdabji, personu galotnes, latviešu valodas intonācijas

Annotation

J. Velme (1855 – 1928) – a linguist, pedagogue, lector, private docent and Doctor of Honour of the University of Latvia, also the founder and head of the magazine “Austrums”.

In the bachelor’s paper „Jēkabs Velme in Latvian Linguistics” the personality and works in linguistics of J. Velme have been studied: “Letters on language and linguistics, articles “On Latvian participles”, “On the ending of the 2nd person in plural”, “On the three-kind length of Latvian vocals”.

J. Velme was the first Latvian linguist who described general issues of linguistics. He also systematically arranged the endings of the 2nd person in plural. In phonetics J. Velme was interested in the intonations of Latvian syllables, but in morphology he provided classification of Latvian participles and characterized their history.

Key words: the history of Latvian linguistics, Jēkabs Velme, general linguistics, participles, endings of person’s, intonations of Latvian language.

Satura rādītājs

Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts.....	4
Ievads.....	5
1. Jēkaba Velmes biogrāfija un lingvistisko darbu bibliogrāfija.....	6
2. J. Velme par vispārīgās valodniecības jautājumiem.....	13
2. 1. Valodas attīstība un nozīme cilvēka domāšanā.....	13
2. 1. 1. Ieskats valodniecības vēsturē.....	13
2. 1. 2. Valodas attīstība.....	15
2. 1. 3. Valodas nozīme cilvēka domāšanā.....	16
2. 2. Valodas pārmaiņas.....	17
2. 2. 1. Valodas pārmaiņu cēloņi.....	17
2. 2. 2. Vārdu fonētiskās un morfoloģiskās pārmaiņas.....	19
2. 2. 3. Vārdu leksiskās nozīmes maiņa.....	21
2. 2. 4. Nosaukumu rašanās.....	23
2. 3. Valodu ģenealoģiskā klasifikācija.....	24
2. 3. 1. Izloksne, dialekts, valodu saime.....	24
2. 3. 2. Indoeiropiešu valodu saime.....	26
2. 3. 3. Pārējās valodu saimes.....	27
2. 4. Valodniecības sakars ar citām zinātnes nozarēm.....	29
3. J. Velme par latviešu valodas morfoloģijas jautājumiem.....	31
3. 1. J. Velme par participiem.....	31
3. 1. 1. Tagadnes celma participi.....	33
3. 1. 2. Pagātnes celma participi.....	38
3. 1. 3. Infinitīvs, nākotnes participi.....	40
3. 2. J. Velme par daudzskaitļa otrās personas galotni.....	41
4. J. Velme par latviešu valodas intonācijām.....	43
4. 1. Pētera Krumberga rakstu apskats.....	44
4. 2. Jāņa Neilanda raksta apskats.....	45
4. 3. C. Lindes raksta apskats.....	46
Secinājumi.....	48
Izmantotās literatūras saraksts.....	51

Saīsinājumu un apzīmējumu saraksts

- apr. – apraksts (arhīvā)
- att. - attēls
- burtn. – burtnīca
- CV – curriculum vitae
- d. – daļa
- dr. – doktors
- dz. – dzīvoklis
- dzim. – dzimusi
- E. M. – Evita Meldere
- f. – fonds (arhīvā)
- FBR – Filologu biedrības raksti
- g. – gads
- gs. – gadsimts
- gt. – gadu tūkstotis
- ide – indoeiropiešu
- izd. – izdevums
- Kr. dz. – Kristus dzimšana
- l. – lieta (arhīvā)
- Latv. val. – latviešu valoda
- Lietuv. val. – lietuviešu valoda
- lp. – lapa
- lpp. – lapaspuse
- LU – Latvijas Universitāte
- LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs
- Nr. – numurs
- phil. – philologia
- prof. – profesors
- RLB ZK – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija
- RTMM – Rakstniecības, teātra un mūzikas muzejs
- sēj. – sējums
- skat. – skatīt
- t. i. – tas ir
- u. c. – un citi
- utt. – un tā tālāk

Ievads

Darba mērķis ir iepazīties ar J. Velmes personību un dzīves gājumu, arī ar viņa lingvistiskajiem darbiem un atklāt to saturu. Līdz šim tiem nav pievērsta pietiekama uzmanība. Vienīgi, atzīmējot „Vēstuļu” simtgadi, nelielu rakstu ir veltījusi Ina Druvieta.¹

Bakalaura darbā ir analizēti Jēkaba Velmes lingvistiskie darbi: „Vēstules par valodu un valodniecību” (publicētas no 1885. gada līdz 1888. gadam žurnālā „Austrums”), raksts „Par latviešu participiem” (RLB ZK „Rakstu krājuma 1885. gada 3. sējumā), raksts „Par daudzskaitļa otrās personas galotni” (žurnālā „Austrums” 1893. gada 1. sējuma 9. numurā) un raksts „Par latviešu vokāļu trejādo garumu” (žurnālā „Austrums” 1893. gada 1. sējuma 9. numurā, arī RLB ZK „Rakstu krājuma” 1894. gada 9. sējumā).

Bakalaura darbs sastāv no četrām nodaļām un deviņām apakšnodaļām.

Pētījuma avoti ir J. Velmes arhīva lieta, atmiņas par viņu un publikācijas.

Citējot J. Velmes un viņa laikabiedru darbu tekstus, ir saglabāta to rakstība, interpunkcija, arī J. Velmes lietotā terminoloģija, kas vajadzības gadījumā tiek komentēta.

¹ Druvieta I. *Divpadsmit vēstuļu simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 18. – 24. lpp.

1. JĒKABA VELMES BIOGRĀFIJA UN LINGVISTISKO DARBU BIBLIOGRĀFIJA

J. Velme dzimis 1855. gada 25. novembrī Ternejas (tagadējā Vilpulkas) pagasta Kalnaņģos, saimnieka ģimenē. J. Velme audzis kopā ar divām māsām. Vēlāk J. Velmes tēvs ar ģimeni pārceļas uz Rūjienu.

J. Velme mācījies Ternejas (Vilpulkas) pagastskolā, no 1870. līdz 1876. gada decembrim – Rūjienas skolā un Pērnavas ģimnāzijā. No 1877. gada janvāra līdz 1880. gadam studējis Tērbatas Universitātē vēstures un filoloģijas fakultātē, kuru beidzis 1879. gada decembrī. Pēc studijām J. Velme vēl pusgadu palicis universitātē, lai nodarbotos ar vēdām pie prof. Leopolda Švēdera, un sarakstījis kandidāta darbu „Pasīvie aoristi ar –thēn un –ēn Homēra dzejās”.² Tērbatas Universitāti dibināja jau 1632. gada 15. oktobrī zviedru karalis Ādolfs Gustavs. Līdz 1802. gadam Tērbatas Universitāte tika gan atjaunota, gan pārceļta uz citām vietām, līdz tā Aleksandra I laikā (1802. gadā) ieguva pastāvīgu vietu Tērbatā (Igaunijas Tērbata tolaik atradās Vidzemes guberņā), tur mācības notika vācu valodā. Šī universitāte 1802. gadā tika atjaunota tieši Baltijas interesēs (Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes labā), jo tolaik Krievijas impērijā bija tikai trīs augstākās izglītības iestādes: Viļņas Augstskola (dibināta 1579. gadā, no 1803. gada – Universitāte); Slāvu, grieķu un latīņu akadēmija Maskavā (dibināta 1687. gadā) un Maskavas Universitāte (dibināta 1755. gadā). Arnis Vīksna grāmatā „Tērbatas Universitāte” ir izveidojis tabulu par latviešu studentiem, kas beiguši Tērbatas Universitāti. Tajā ir redzams studentu skaits un laiks, kad tie studējuši un beiguši universitāti katrā fakultātē. Līdz 1871. gadam filoloģijas fakultātē studējuši tikai seši latviešu studenti, no 1871. līdz 1880. gadam studējuši vēl četrpadsmit latviešu studenti.³ Tātad J. Velme ir viens no nedaudzajiem latviešiem, kas studēja Tērbatas Universitātē un viens no pirmajiem, kas to beidz.

1880. gadā dabūjis kandidāta grādu vispārīgajā valodniecībā un ģermāistikā, J. Velme sāk pedagoga darbu Rūjienā par privātģimnāzijas vadītāju, kuru pats arī dibinājis, kā min Augusts Briedis „Brīvajā Zemē” 1928. gada 18. maija 110. numurā. Taču ģimnāziju „valdība slēdza uz vairāku sūdzību pamata par viņas „brīvdomīgo garu”.⁴ Arī skolēnu vecāku un skolas administrācijas dēļ, kas pārmeta lielo latviešu patriotismu, J. Velme aizgāja no sava amata. 1881. gadā J. Velme devās uz Maskavu, kur no 1882. gada janvāra līdz 1922.

² Latvijas Universitāte 1919 – 1929. Rīga: Latvijas Universitātes izdevums, 1929, 220. lpp.

³ Vīksna A. Tērbatas Universitāte. Rīga: Zinātne, 1986, 94. – 95. lpp.

⁴ Briedis A. Šodien miris Jēkabs Velme. *Brīvā Zeme*, 1928, Nr. 110

gada septembrim bija vācu valodas skolotājs Pēteris – Pāvils skolā, no 1883. gada janvāra līdz 1913. gada janvārim – Maskavas universitātē vācu valodas lektors, no 1918. gada oktobra līdz 1922. gada septembrim – lektors Maskavas rūpniecības un ekonomikas institūtā.⁵ Tātad J. Velme par vācu valodas skolotāju un lektoru Maskavā nostrādāja 40 gadus. Skolotājs Pēteris Zālītis raksta, ka J. Velme strādājis arī „*par vācu valodas skolotāju Maskavā Aleksandra komercskolā, Maskavas komercskolā, vēlāk arī darba skolā*”.⁶

Aleksandra komercskolā 1908. gadā par skolotāju sāka strādāt Aleksandrs Dauge, kas kopā ar J. Velmi skolas laikā pavadīja gan grūtus, gan patīkamus mirkļus. A. Dauge raksta: „*Man lieliski imponēja un šķita labi pietāvam imponantai apkārtnei Velmes visa figūra. Es vēl tagad redzu acu priekšā viņa stalto stāvu, nopietno, bet reizē laipno vaigu, vareno „karaktera galvu” kuplām, iesirmām krēpēm un tādu pat bārdu*”.⁷ (Skat. J. Velmes portretu – 1. 1. attēlā).



1. 1. att. **Jēkabs Velme**

J. Velme bijis mierīgs un darīja visu, ko vien varēja, pat lielinieku grūtajos laikos, kad skaistā Aleksandra komercskola pārvērtās par netīru un noplukušu ēku. Tāpat pēc A. Dauges raksturojuma J. Velme par necienīgu un nevīrišķīgu uzskatīja visu atbildību novelt uz citiem, jo tikai visgrūtākos brīžos var sajūst savu personīgo atbildību.

J. Velme kopā ar Krišjāni Valdemāru un Frici Brīvzemnieku 1885. gada 1. janvārī nodibināja žurnālu „Austrums”, kuru izdeva trīs gadus līdz 1887. gadam Maskavā un kā redaktors parakstīja vēl piecpadsmit gadus līdz 1902. gadam. Žurnāla „Austrums” pirmajā burtnīcā rakstīts par žurnāla galvenajiem uzdevumiem un mērķi: „*Austrums*” *nodarbosies vienīgi tautas garīgai un miesīgai uzplaukšanai par labu. Viņš centīsies bez kādas partejības strādāt tautas garā, uzrādīt tautai viņas labās un ļaunās puses, stāstīt viņai par viņas*

⁵ LVVA, 7427. f., 13. apr., 1876. l., 12. lp.

⁶ Turpat, 35. lp.

⁷ Dauge A. Atmiņas lapa Jēkabam Velmem. *Latvju grāmata*, Rīga, 1926, 14. lpp.

pagātnes priekiem un bēdām un kopt vispusīgi tautas garīgās dāvanas un mantas”.⁸ Arī par žurnāla „Austrums” nepieciešamību J. Velme raksta: „[...] mums trūkst vēl mēnešraksta, kur varētu atrast garākus un vispusīgākus rakstus nesaraustītus”.⁹ Žurnāla nosaukums „Austrums” nav izvēlēts nejauši. Līdz tam laikam dažādi kultūras jaunumi ienāca no vāciešiem (rietumiem), tāpēc, lai novērstu vienpusību J. Velme izvēlējies austrumus, kur žurnāla saturā sniedz arī no krievu literatūras, ko tulkojis pats. Jau par žurnāla uzdevumiem runājot, J. Velme min, ka šajā žurnālā nebūs vienpusības, taču centrā tomēr stāvēja valodas kopšana, par ko liecināja J. Velmes rakstu sērija „Vēstules par valodu un valodniecību”.

J. Velmem nepadevās praktisko darbu realizēšana, kas bija par iemeslu žurnāla lielajiem parādiem, tāpēc par žurnāla izdošanu turpmāk rūpējās J. Draviņš-Dravnieks. Maskavas ģimnāzijas direktors Kārlis Veidmanis par J. Velmes žurnālu „Austrums” raksta: „Romāna „Līduma dūmos” ievietošana „Austrumā”, kā Velme reiz ieminējās, prasījusi vairāk piemaksu, nekā viņš bija gaidījis, un rezultātā Velme nodeva „Austrumu” Draviņš-Dravnieka izdevniecībai”.¹⁰ Tas, ka J. Velmes žurnāls „Austrums”, Maskavā iznākdams bija tik interesants un kodolīgs, bija atkarīgs no ievērojamākiem Maskavas latviešu pulciņa dalībniekiem, kas toreiz ap viņu pulcējās.

Pēc 1887. gada žurnālu „Austrums” izdeva Latvijā. 1891. gadā žurnāls „Austrums” pārgāja J. Ozola apgādībā Cēsīs un 1895. gada beigās kā palīgs vadīt žurnālu bija Āronu Matīss. Par J. Velmi Āronu Matīss raksta: „Viņa kuplā galva tagad bija pārvērtusies gandrīz jau sniega baltumā, pēc viņa izteiciena tas viss esot „Austruma” lielo parādu nopelns, kuru dēļ bez gala jāraujoties, lai no tiem reiz varētu atsvabināties”.¹¹ 1903. gadā par žurnāla „Austrums” vadītāju kļuva A. Niedra. 1906. gada janvārī iznāca pēdējā žurnāla „Austrums” burtnīca. Žurnāls „Austrums” kopā iznāca divdesmit vienu gadu, no tiem astoņpadsmit gadus vadīja J. Velme.

Kopā ar citiem interesentiem J. Velme nodibināja Maskavas latviešu biedrību, kas sākotnēji bija tikai maza organizācija, lai palīdzētu saviem biedriem slimības gadījumā. 1913. gadā nodibinājis arī Maskavas latviešu vēstures un valodniecības pulciņu, kurā bija priekšsēdētājs.

1914. gadā J. Velme sešas nedēļas ceļojis pa Vāciju, Šveici un Itāliju, lai izglītos. J. Velme brīvi pārvaldīja vācu un krievu valodu, franču, angļu un itāliešu valodu prata ar vārdnīcas palīdzību. Vēl pie šīm valodām var pieskaitīt arī latīņu valodu, kuru viņš pasniedza Pētera – Pāvila skolā, un grieķu valodu, ko pasniedza Latvijas I Valsts vidusskolā (ģimnāzijā).

⁸ Janelis J. Jēkaba Velmes mūža gadi. *Balss*, 1925, Nr. 265

⁹ Bērziņš L. Jēkabs Velme un viņa Austrums. *Vārds*, 1938, 307. lpp.

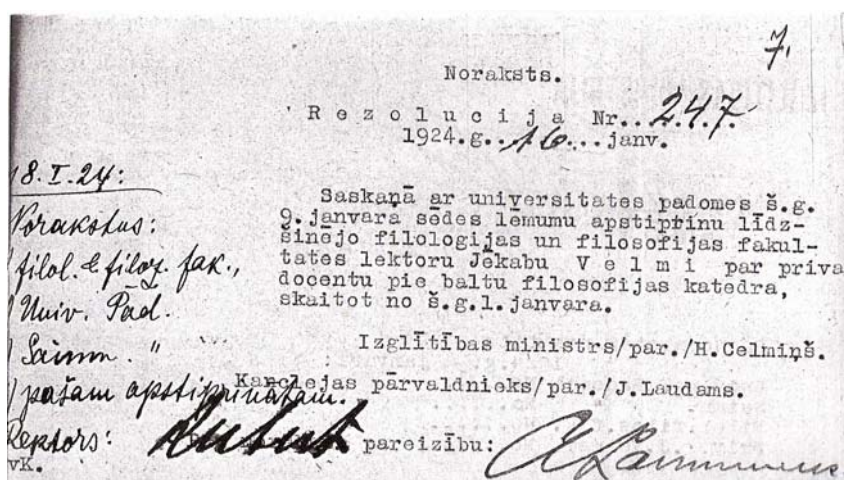
¹⁰ Turpat, 363. lpp.

¹¹ Ārons M. Manas dzīves atmiņu grāmata. Rīga: A. Gulbja drukātava, 1938, 117. lpp.

1922. gadā J. Velme atgriezās Latvijā. J. Velme kopā ar sievu Matildi (dzim. Lementi, 1864. g. 13. aprīlī Igaunijā) un meitu Valdu (dzim. 1889. g. 8. jūnijā) pārcēlās uz Rīgu (Dzirnavu ielā 31., dz. 35.). J. Velme apgādāja gan sievu, gan sievas divas vecākās māsas Rozāliju un Jozefinu Lementi, kuras dzīvoja Pērnavā (Igaunijā).

No 1922. gada novembra līdz 1923. gada 1. jūnijam J. Velme strādāja Izglītības ministrijā pie terminoloģijas komisijas izstrādāto materiālu sakārtošanas.

No 1923. gada 1. jūlija J. Velme bija vācu valodas lektors Latvijas Universitātē. Pēc tam J. Velme no 1924. gada 1. janvāra Latvijas Universitātē strādāja par vācu valodas privātdocentu baltu filoloģijas katedrā, iecelšanu apstiprinājis izglītības ministrs H. Celmiņš.¹² (Skat. dokumenta kopiju – 1. 2. attēlā). Pievienotajā kopijā ir redzama drukas kļūda – izglītības ministrs J. Velmi par privātdocentu ir apstiprinājis baltu filosofijas katedrā, nevis filoloģijas katedrā.



1. 2. att. Izglītības ministra H. Celmiņa apstiprinājums (LVVA, LU fonds, J. Velmes lieta, 7. lp.)

Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes 1924. gada 13. septembra sēdē sakarā ar Universitātes piecu gadu pastāvēšanas jubileju ievēlēja privātdocentu J. Velmi, prof. Jēkabu Lautenbahu un privātdocentu Jāni Krodzinieku – Krīgeru par doktoriem *honoris causa*, t. i., goda doktori. 1924. gada 24. septembrī J. Velmem piešķīra LU Dr. phil. *honoris causa* jeb LU goda doktora grādu par filoloģisko zinātņu popularizēšanu un tās attīstību, kā arī par jauno filologu un valodnieku atbalstīšanu, ievietojot viņu darbus žurnālā „Austrums”.¹³ No 1924. līdz 1993. gadam par LU goda doktori tika ievēlētas 126 personas, no tiem tikai 2 valodnieki – J. Velme (1924. gadā) un Pēteris Šmits (1928. gadā).¹⁴ Tātad J. Velme ir pirmais latviešu valodnieks, kas ievēlēts par LU goda doktoru.

¹² LVVA, 7427. f., 13. apr., 1876. l., 7. lp.

¹³ Turpat, 39. lp.

¹⁴ Latvijas Universitāte 75. Rīga: Latvijas Universitātes izdevums, 1994, 376. – 381. lpp.

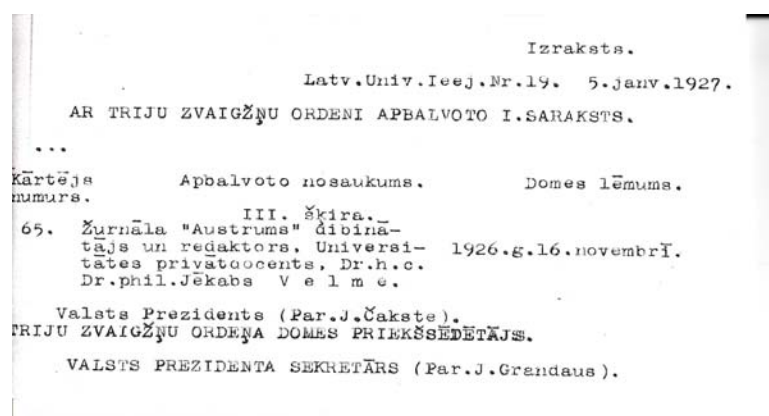
J. Velme Rīgā strādājis arī dažādās skolās. No 1923. gada 1. janvāra līdz mācību gada beigām pasniedzis latviešu valodu un filozofijas ievadu Latviešu Jaunatnes Savienības vidusskolā. No 1923. gada 1. janvāra līdz 1928. gada 16. maijam strādājis I Valsts vidusskolā (ģimnāzijā).

J. Velmem neinteresēja politika, tāpēc viņš tajā neiesaistījās, jo uzskatīja, ka tas nav nepieciešams valsts darbiniekam: „*Savos amatu darbos viņam jābūt bezpartejiskam. Ārpus tiem viņam tie paši pienākumi un tās pašas tiesības kā citiem pilsoņiem*”.¹⁵

Filoloģijas zinātņu popularizēšanā un attīstībā liela nozīme J. Velmes vadītajam žurnālam „Austrums”. Tajā viņš iespiedis daudz sīku zinātniska satura rakstu un recenziju. J. Velme ir autors arī dažām vācu valodas mācību grāmatām krievu skolām. Dažas recenzijas viņš publicējis Maskavas mācību apgabala žurnālā. Daži J. Velmes raksti iespiesti „Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā” un dienas laikrakstos. J. Velme par saviem darbiem raksta CV: „*Visus savus rakstus vairs neatminos. Man to arī vairs nav, jo tie palika visi Maskavā*”.¹⁶

J. Velmes ievērojamākie lingvistikas darbi ir: 1) „Vēstules par valodu un valodniecību” („Austrums”, 1885. – 1888.); 2) „Par latviešu participiem” (Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas „Rakstu krājums”, 1885, 3. sēj.); 3) „Par latviešu vokāļu trejādo garumu” (Turpat, 1894, 9. sēj.)¹⁷ J. Velme rakstījis arī rakstus „Par daudzskaitļa otrās personas galotni” („Austrums”, 1893, 1. sēj., Nr. 3) un „Rūjenes izloksne” (Filologu biedrības raksti, 1923, 3. sēj.).

1926. gada 17. novembrī LU privātdocentam un goda doktoram J. Velmem piešķirts Triju Zvaigžņu ordenis par žurnāla „Austrums” dibināšanu un vadīšanu. (Skat. dokumenta kopiju – 1. 3. attēlā).



1. 3. att. Domes lēmums par Triju Zvaigžņu ordeņa piešķiršanu Jēkabam Velmem (LVVA, LU fonds, J. Velmes lieta, 18. lp.)

¹⁵ LVVA, 7427 f., 13. apr., 1876. l., 13. lp.

¹⁶ Turpat, 37. lp.

¹⁷ Blese E. Jēkaba Velmes valodnieka darbība. *Rīgas Ziņas*, 1925, Nr. 280

J. Velme mira 1928. gada 16. maijā 73 gadu vecumā. Nāves cēlonis bija *pharyngolaryngitis chronica et angina follicularis* (hronisks balssaišu iekaisums).¹⁸ J. Velmi apbedīja Rīgā Meža kapos. Viņa izvadīšana notika ļoti klusi, taču ar ļoti daudz pavadītājiem, kas līdzīgi kā J. Velme bija nozīmīgi latviešu tautas kultūrai. Izvadīšanas runu bīskaps vadīja divās valodās – latviešu un vācu valodā, jo kā raksta gan M. Ārons, gan L. Bērziņš, J. Velmes meita un sieva neprata latviešu valodu.¹⁹

Kārlis Skalbe par J. Velmi raksta ļoti atzinīgus vārdus, kam ļoti daudzi J. Velmes paziņas pievienojas: „*Velme bija cilvēks ar ļoti tīru raksturu, dziļu izglītību, smalku, jūtīgu dabu. Viņš bija viens no tiem klusiem darbiniekiem, kuri turas nomaļus, bet kuri ar lielu pašreizējību kalpo savam uzdevumam. Izkopt tautas valodu un literatūru, tas bija Velmes mērķis, ko viņš centās sasniegt ar savu „Austrumu”.*”²⁰

J. Velmes lingvistisko darbu bibliogrāfija

1. Vēstules par valodu un valodniecību I. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr.3, 141. – 147. lpp.
2. Vēstules par valodu un valodniecību II. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 4, 214. – 218. lpp.
3. Vēstules par valodu un valodniecību III. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 6, 345. – 349. lpp.
4. Vēstules par valodu un valodniecību IV. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 9, 561 – 566. lpp.
5. Vēstules par valodu un valodniecību V. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 11, 689. – 695. lpp.
6. Vēstules par valodu un valodniecību VI. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 2, 131. – 136. lpp.
7. Vēstules par valodu un valodniecību VII. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 8, 473. – 478. lpp.
8. Vēstules par valodu un valodniecību VIII. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 10/11, 673. – 682. lpp.

¹⁸ LVVA, 7427 f., 13. apr., 1876. l., 48. lp.

¹⁹ Ārons M. Manas dzīves atmiņu grāmata. Rīga: A. Gulbja drukātava, 1938, 119. lpp.

²⁰ Skalbe K. Kas bija Jēkabs Velme? *Jaunākās Ziņas*, 1928, Nr. 111

9. Vēstules par valodu un valodniecību IX. *Austrums*. Maskava – Jelgava, 1887, Nr. 6, 329. – 338. lpp.
10. Vēstules par valodu un valodniecību X. *Austrums*. Maskava – Jelgava, 1887, Nr. 11, 710. – 717. lpp.
11. Vēstules par valodu un valodniecību XI. *Austrums*. Jelgava, 1888, Nr. 5, 531. – 544. lpp.
12. Vēstules par valodu un valodniecību XII. *Austrums*. Jelgava, 1888, Nr. 12, 1439. – 1448. lpp.
13. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 8. – 39. lpp.
14. Pasīvie aoristi ar –thēn un –ēn Homēra dzejās. *Austrums*, 1892, Nr. 3, 433.lpp.
15. Par daudzskaitļa otrās personas galotni. *Austrums*, 1893, 1. sēj., Nr. 3, 238. – 239. lpp.
16. Par latviešu vokāļu trejādo garumu. *Austrums*, 1893, Nr. 9, 245. – 248. lpp., arī RLB ZK „Rakstu krājums”, 1894, Rīga, 9. sēj., 23. – 28. lpp.
17. Rūjenes izloksne. FBR, 1923, Rīga, 3. sēj., 47. – 49. lpp.

2. J. VELME PAR VISPĀRĪGĀS VALODNIECĪBAS JAUTĀJUMIEM

J. Velme divpadsmit „Vēstules par valodu un valodniecību” publicējis paša izdotajā žurnālā „Austrums” no 1885. līdz 1888. gadam. I – V vēstules atrodas 1885. g. 3., 4., 6., 9., 11. numurā; VI, VII, VIII vēstule – 1886. g. 2., 8., 10./11. numurā; IX, X vēstule – 1887. g. 6., 11. numurā; XI un XII vēstule 1888. g. 5., 12. numurā.

J. Velme vēstulēs skaidro vispārīgās valodniecības jautājumus, t. i., par valodniecības vēsturi, valodas attīstību un pārmaiņām, par ģeoloģisko klasifikāciju un valodniecības sakaru ar citām zinātnes nozarēm.

XII vēstules beigās J. Velme raksta: „[...] esmu tikai gribējis aizrādīt uz svarīgākām lietām un caur tam daudz maz izskaidrot, kas valoda ir un kāds tai svars cilvēku starpā. Bet neesmu arī varējis ko pilnīgu dot, tādēļ ka šī zinība vēl jauna un ka tai vēl daudz jāstrādā, lai izdabūtu patiesību; tādēļ arī te daudz tādu lietu, par kurām viens domā tā, otrs atkal citādi. Esmu te gribējis dot tikai to, par ko lielākā daļa valodnieku vienis prātis”.²¹

J. Velme latviešu valodniecībā ir pirmais, kas apcerē vispārīgās valodniecības jautājumus.

2. 1. Valodas attīstība un nozīme cilvēka domāšanā

2. 1. 1. Ieskats valodniecības vēsturē

I vēstulē J. Velme nosakaidro, ko sauc par valodu. Viņš nošķir zīmju un rakstu valodu no runātās valodas. Zīmju, rakstu un runāto valodu J. Velme nosauc par sazināšanās līdzekļiem. Secinājumā J. Velme uzsver, ka svarīgākās valodas zīmes ir izrunātās skaņas un skaņu kopas, t. i., akustiskie sazināšanās līdzekļi, ar kuru palīdzību cilvēki spēj savā starpā sazināties.

Vēstules turpinājumā J. Velme skaidro valodniecības kā zinātnes nozares uzdevumus. Pēc viņa domām valodniecība pēta valodu kopīgās un atšķirīgās iezīmes, veido ģeoloģisko klasifikāciju, izzina, kas valodu uztur, kādā vidē valoda cēlusies, kāda nozīme valodai cilvēka domāšanā un attīstībā.

J. Velme uzsver, ka valodniecība ir jauna zinātnes nozare, kura jaunākos un labākos atklājumus veikusi 19. gadsimtā. Ina Druviete rakstā par J. Velmes vēstuļu simtgades piemiņu raksta, ka: „Viņš pieder pie tiem zinātniekiem, kuri uzskata, ka par valodniecību kā zinātņi

²¹ Velme J. Vēstules par valodu un valodniecību (Turpmāk Vēstules...). *Austrums*, Jelgava, 1888, 2. sēj., Nr. 12, 1448. lpp.

var runāt tikai kopš vēsturiski salīdzināmās metodes atklāšanas 1816. gadā”.²² Tāpēc J. Velme sīki apraksta valodniecības zinātnes rašanos 1816. gadā un Franci Bopu kā salīdzinoši vēsturiskās valodniecības radītāju. Francs Bops²³ (1791 – 1867) pētījis sanskrita valodu un bijis pirmais, kas rakstiski pierādījis tā laika pieņēmumus, pētījis valodas formu izcelšanos, salīdzinot savā starpā radniecīgās valodas. 1816. gadā F. Bops izdeva darbu „Par sanskrita valodas konjugācijas sistēmu salīdzinājumā ar konjugācijas sistēmu grieķu, latīņu, persiešu un vācu valodās līdz ar epizodēm no Rāmājanas un Mahābharatas precīzā metriskā tulkojumā no oriģinālteksta un ar dažiem izvilkumiem no vēdām”, kas tiek uzskatīts par salīdzinoši vēsturiskās valodniecības rašanās pamatu. Šajā darbā F. Bops salīdzinājis indoeiropiešu (turpmāk ide) valodas, pētot vienas valodas formas ar citas valodas formām. Rezultātā F. Bops atklāja, ka ide valodās ir līdzīga sistēma, gramatiska vienotība.

J. Velme piemin arī vācu valodnieku Augustu Šleihuru (1821 – 1868), kas balstījies uz Hēgeļa filozofiju un dabas zinātnēm. J. Velme raksta, ka no Hēgeļa filozofijas A. Šleihers nonācis pie domas, ka valoda pastāv no nojēguma un sakarības nozīmēm, tādēļ iespējamās trīs valodu grupas: 1) apzīmēti tikai nojēgumi; 2) sakarības apzīmējumi ir pievienoti nojēgumiem; 3) nojēgumu un sakarības nozīmējumi ir nešķirami. Šajā dalījumā ir redzams, ka A. Šleihers no Hēgeļa filozofijas pārņēmis triādes principu. J. Velme runā par A. Šleihera trīs valodu grupām (tipiem), kuras arī tiek iedalītas pēc triādes principa: izolējošās – aglutinējošās – fleksīvās. Triādes dalījums redzams arī vārda sastāvdaļās: skaņa – forma – funkcija, kā arī pamatpatskaņos: a – i – u. A. Šleihers pētījis arī leišu un slāvu valodas. Pirmais norādījis uz leišu un latviešu valodas lielo nozīmi valodniecībā. Par savu mērķi salīdzinošajā valodniecībā uzskatīja ide pirmvalodas rekonstruēšanu. A. Šleihers ir arī valodu ciltskoka ieviesējs.²⁴

J. Velme, salīdzinot F. Bopu un A. Šleihuru, rāda, ka F. Bops mēģinājis pierādīt, ka visas ide valodas ir līdzīgas, bet A. Šleihers atsaucas uz to kā uz pierādītu faktu. F. Bops pētījis, kas ide valodām kopīgs, A. Šleihers, kas ide valodām atšķirīgs.

J. Velme pievērš uzmanību jauno un veco valodnieku aizrādījumiem A. Šleiheram par veco un jauno valodu skaņām. Secinājumā J. Velme raksta, ka senajām valodām nav bijis mazāk skaņu par jaunajām valodām. Liela vērība pievērsta arī skaņu maiņām, piemēram, „*līdzskanis k pārvērties par līdzskani c, s par r*”. Tā rezultātā radās skaņu filoloģija jeb fonētika.²⁵

²² Druviete I. *Divpadsmit vēstulju simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 20. lpp.

²³ Loja J. Valodniecības vēsture. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961, 62. – 63. lpp.

²⁴ Kļaviņa S. Valodniecības vēstures lekciju materiāli, 18. 10. 2006

²⁵ Velme J. *Vēstules... Austrums*. 1885, Nr. 3, 147. lpp.

Aplūkojot valodniecības jēdzienu un valodniecības zinātnes uzdevumus un vēsturi, J. Velme turpina aplūkot vispārīgās valodniecības jautājumus – valodas attīstību un pārmaiņas, ģeneaoloģisko klasifikāciju un valodniecības sakaru ar citām zinātnes nozarēm.

2. 1. 2. Valodas attīstība

Valodas attīstība pēc J. Velmes spriedumiem ir valodas veidošanās. Pirmkārt, J. Velme pie valodu attīstības runā par valodas veidošanos, kā valoda tiek mācīta. Otrkārt, par valodas ietekmi uz domāšanu, kas aprakstīta III vēstulē.

II vēstulē J. Velme devis atbildi uz jautājumu, no kurienes tiek mācīta valoda, „[..] *mēs mācamies runāt jeb viņu mums māca tie, ar kuriem mēs uzaugam*”.²⁶ Šo atbildi J. Velme uzskata par labāko skaidrojumu. Šī atbilde pēc J. Velmes domām rāda, ka valoda ir vienāda ar tautas raksturu un īpašībām, ko cilvēki mantojuši no priekšgājējiem, respektīvi, valoda ir mantota. Par piemēru viņš min ASV, kur dažādas tautas dzīvo vienā valstī un runā vienā valodā. J. Velme min arī otru atbildi par valodas mācīšanos, respektīvi, katrs cilvēks pats veido valodu. Šajā atbildē ir divējādās nozīmes, pirmā – katrs cilvēks, kurš attīsta tikai dzimto valodu, to pārmanto; otrā – ja katrai tautai ir vienādas īpašības un vajadzības gadījumā ir jākontaktējas, tad nav pierādāms vai valoda ir mantota, vai iemācīta. Respektīvi J. Velme centies paskaidrot, vai valodu, ko lieto cilvēks, ir mantota vai iemācīta.

Aplūkojot valodas mācīšanos, Ina Druvieta raksta: „*J. Velmi [..] vairāk interesē jautājums par to, kā valodu apgūst katrs indivīds*”,²⁷ tātad J. Velme aplūko valodas mācīšanās procesu no maza bērna zīdaiņa vecumā. Viņš vairāk sniedz psiholingvistisku skaidrojumu par bērna valodas apguvi. Pirms bērnus sāk runāt, viņš mācās novērot un izšķirt visu, kas viņa tuvumā. Tiklīdz bērns ievēro un sāk atšķirt vienas un tās pašas personas, viņš sāk izmantot savus runas orgānus. Bērns mācās lietot vārdus, kurus lieto apkārtesošās personas, proti, vecāki. Pirms bērnus sāk runāt, viņš saprot vārdu nozīmi. Tiklīdz bērns izsauc pirmo vārdu, viņš ir pieņēmis valodu.

J. Velme uzsver, ka sākumā bērns spriež pēc ārējā izskata un pirmā iespaida. Pirmie vārdi, piemēram, mamma, tētis, nosauc vistuvākos cilvēkus, kas atrodas pie viņa, taču bērns nesaprot, kāds sakars ir starp viņiem. Arī vārdu „labs” bērns sākumā salīdzinās ar ēdienu, kurš viņam liekas gards.

²⁶ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 4, 214. lpp.

²⁷ Druvieta I. *Divpadsmit vēstulju simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 20. lpp.

Visgrūtāk un ilgāk bērns mācās pronomenus. Sākumā bērns runā no sevis, viņš nelieto „es”, „man”, bet saka savu vārdu, jo viņš vēl nespēj saprast, kāpēc viņu sauc, piemēram, par Kārli. J. Velme uzsver, ka bērnam sākumā jā mācās domāt un tad runāt.

Bērns turpina mācīties valodu no apkārt esošām personām. Bērns neinteresējas, kāpēc tam vārdam ir tāda nozīme un nosaukums. Ar to nodarbojas valodniecība un citas zinātnes.

Valodniecība nodarbojas ar konkrētu vārdu, interesējas, kā skaņu kopa dabūjusi nozīmi, kāda ir nosaukuma vēsture, kā tas cēlies, piemēram, vārds *elektrība* jeb *elektricitete*. Grieķi dzintaru nosauca par *elektron*, jo, to berzējot, iegūst īpašību pievilkt vieglākas lietas un šo īpašību nosauca par '*elektrību*' jeb '*dzintara īpašību*', vēlāk šī īpašība novērota pie citiem priekšmetiem. Mūsdienās, runājot par '*elektrību*', vairs nedomā par dzintaru.²⁸ Ar šo piemēru J. Velme skaidro bērna vienaldzību pret vārda nosaukumu, un liek saprast, ka ar valodu mēs mācāmies domāt un ar domāšanu veidojam (J. Velme lieto terminu „izglītojam”) savu valodu. J. Velme raksta, ka valodniecība nodarbojas ar konkrētu vārdu, taču šajā gadījumā viņš nemin precīzu zinātni, proti, etimoloģiju.

Tātad J. Velme par valodas attīstību runā psiholingvistiskā aspektā un aplūko indivīda valodas apguvi, kā savienojas iekšējais un ārējais, kur iekšējo pusi veido psihiskie procesi (piemēram, idejas, jēdzieni, spriedumi, slēdzieni) un ārējo pusi rada valodas skaņas.²⁹ Šis raksturojums turpinās J. Velmes III vēstulē par valodas nozīmi cilvēka domāšanā.

2. 1. 3. Valodas nozīme cilvēka domāšanā

III vēstulē J. Velme skaidro pieņēmumu, ka valoda var kavēt pareizu domāšanu. Šajā sakarā viņš min dažus piemērus. „*Lietojot vārdu „valzivs”, domā par nosaukumu, kurš apzīmē zivju sugu, taču valzivs ir zīdītājs, kurš dzemdē bērnus, un tas atšķir viņu no zivīm.*”³⁰ Šajā piemērā redzams, ka valoda novedusi pie nepareizas domāšanas, lietojot vārdu citā nozīmē.

Valoda kavē arī patstāvīgi domāt, piemēram, „*ņemot dažādas krāsas dabā, nevar visas apzīmēt ar valodā lietotiem krāsu nosaukumiem, jo valodā to nav daudz (balts, melns, sirms, sarkans, zils, zaļš, brūns)*”.³¹ Citās valodās krāsu nosaukumu ir vairāk, tas atkarīgs no tautas priekšgājējiem, kas valodu kopuši.

Ar šiem piemēriem J. Velme rāda, ka valodu mācīšanās procesā domas nokļūst valodas ierobežojumā, taču, cik daudz valoda palīdz domāt, to nevar pilnīgi izziņāt, jo cilvēki

²⁸ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 4, 218. lpp.

²⁹ Kļaviņa S. Valodas daba. Rīga: Lielvārds, 1997, 23. – 24. lpp.

³⁰ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 6, 345. lpp.

³¹ Turpat, 346. lpp.

domā ar vārdiem. Arī J. Loja raksta, ka: „*cilvēks var domāt tikai valodas formā, tikai ar vārdu palīdzību. [...] Domāšana norisinās uz iekšējās runas pamatiem. Pēc tam iekšējā runa var gūt skaņu formu un kļūt par īstu skanošu runu*”.³²

J. Velme par cilvēka domāšanas valodu raksta: „[...] tā valoda, kuru cilvēks mācās pirmo, ierāda viņa domu attīstībai ceļu un robežas. Caur šo valodu [...] viņš visvieglāki un visātrāki, vedams pie tālākas attīstības”,³³ taču arī mācoties svešvalodas, cilvēks attīsta savu domāšanu, jo viņam jādomā par tās valodas formām un struktūru. Protams iemācīties visu valodu nav iespējams, jo piemēram, „*bērns, kurš iemācījies dažus vārdus, tiek uzskatīts par runājošu, kaut gan viņa valodas krājumā ir pāris vārdi*”.³⁴ Tas nozīmē, ka ar bērnu jārunā viņam zināmos jēdzienos, respektīvi, dzimtajā valodā, lai viņš saprastu, kas tiek teikts. J. Velme centies atgādināt, ka runāšana un domāšana ir atšķirīgas lietas.

I. Druvieta, apkopojot J. Velmes secinājumus par dzimtās valodas un svešvalodas mācīšanos, raksta, ka: „*nozīmīgs secinājums ir skolās mācīties dzimtajā valodā, taču ļoti vēlama arī citu valodu mācīšanās*”.³⁵

2. 2. Valodas pārmaiņas

2. 2. 1. Valodas pārmaiņu cēloņi

J. Velme ar valodas pārmaiņu saprot valodas pārveidošanos. Viņš skaidro ārējos un iekšējos valodas pārmaiņu cēloņus.

IV vēstulē par pirmo pārmainīšanās cēloni J. Velme min vēsturiskos notikumus, respektīvi, ārējo valodu pārmaiņas cēloni. Katra valoda zināmā mērā pastāv tāda, kāda bijusi sākotnēji, kamēr tajā neiejaucas svešas tautas. Tātad viens no cēloņiem valodas mainīšanā ir vēsturiskie notikumi, piemēram, prūšu tautai bija jāpieņem uzvarētājtautas valoda. Tā rezultātā valodā ienāca jaunvārdi, līdz pamazām prūšu valoda izmira.

Valodas maiņu cēloņus iespējams aplūkot no tautas atstātiem rakstītajiem pieminekļiem, salīdzinot tos ar tagadējās valodas īpatnībām. Arī J. Velme skaidro, ka valodu maiņas cēloņus iespējams aplūkot no rakstītajiem pieminekļiem, par piemēru minot romāņu valodas Dienvidēiropā, salīdzinot ar latīņu valodu, kuru lietoja senie romieši, bet slāvu valodu, salīdzinot ar senslāvu valodu.

³² Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zvaigzne, 1968, 17. lpp.

³³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 6, 347. lpp.

³⁴ Turpat, 349. lpp.

³⁵ Druvieta I. *Divpadsmit vēstulu simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 21. lpp.

J. Velme no valodas pārmaiņu ārējiem cēloņiem min tikai vēsturiskos iemeslus, taču nemin teritoriāli ģeogrāfiskos apstākļus, kaut viņš runā par dažādām tautām. J. Velme nemin arī ekonomiskos apstākļus, politiskās dzīves un sabiedrisko attiecību apstākļus, kaut šādas pārmaiņas noteikti ir redzamas 19. gadsimta valodā.

No šiem valodas pārmaiņu iemesliem, kurus minējis J. Velme, izriet tas, ka valoda ir pakļauta likumiem, neatkarīgi no cilvēka gribas. J. Velme ar piemēriem cenšas izspriest, vai tā ir taisnība. Pirmkārt, izrunātās skaņas var zaudēt savu īpašību, tas atkarīgs no cilvēka, vai viņš labo savas vārdu kļūdas, vai nē. Otrkārt, cilvēks papildina savu vārdu krājumu ar jaunas nozīmes vārdiem. Tātad cilvēks spēj mainīt valodu, arī mainot vārda morfoloģisko sastāvu, fonētisko struktūru un leksisko nozīmi. J. Velme, ņemot par piemēru latviešu valodu un lietuviešu valodu, aplūko dažus valodas mainīšanās cēloņus, proti, valodas pārmaiņu iekšējos cēloņus.

Viens no mainīšanās cēloņiem ir vārda saīsinājums, piemēram, „*Dzertens būtu alutiņis, / Kad man būtu tā naudiņa; / Nemten būtu mātes meita, / Kad tā būtu dabūjama.* Vārds *alutiņis* lietots tikai dzejā, šā vārda vietā, ikdienas valodā, lieto *alutiņš*. Vārdā zudusi viena zilbe, no *-iņis* cēlies *-iņš*.”³⁶

Nākamais valodas mainīšanās cēlonis ir konsonantu un vokāļu pārmainīšanās un skaņu izzušana. Viens no tiem ir vārda galotnes atmešana, piemēram, „*dzertens – dzerams, nemten – nemam*”.³⁷ Otrs, skaņu pārmainīšanās, piemēram, „leišu valodā saglabājušās vecās formas *gertinas*, latviešu valodā *dz* cēlies no *g* (*g* – E. M.), latviešu valodā *i* vietā radās *e*, patskanis *a* zudis”.³⁸ Šajā piemērā J. Velme centies izskaidrot, ka vārdu forma spēj pārveidoties, mainot konsonantus, vokāļus un zaudējot galotnes, kā tas redzams vārdā „*ņemt*”.

J. Velme leksisko valodas mainīšanos skaidro ar piemēru no lietuviešu valodas. Lietuviešu valodas vārds *bernas* latviešu valodā nozīmē ‘*kalps*’, ‘*puisis*’. Ir vārdi, kuri laika gaitā zuduši, piemēram, vārds *meita* agrāk latviešiem un tagad leišiem ir *dukte*.³⁹ Izzudušā vārda vietā nāk jauns vārds, respektīvi, jaunvārds, kas „*ir no jauna atvasināts no pašu valodas celmiem, vai vārdam radusies jauna nozīme, vai vārds pārņemts no citas valodas, piemēram, grieķu vārds praviets latviešu valodā nozīmē ‘pāpriekšusludinātājs’, kuru dēvēja par ‘pareģoni’.* Bībelē grieķu vārds *propetes*, no kura cēlies ‘*praviets*’, kurš apzīmē cilvēka šķiru, kas sludina kristīgo ticību”.⁴⁰ Tātad izzudušo vārdu vietā tiek izmantots jaunvārds. Par

³⁶ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 9, 1885, 564. lpp.

³⁷ Turpat, 564. lpp.

³⁸ Turpat, 564. lpp.

³⁹ Turpat, 564. lpp.

⁴⁰ Turpat, 565. lpp.

tādiem vārdiem J. Velme uzskata arī vārdus: „*eņģelis, puisis, lampa un baznīca u. c.*”⁴¹ No latviešu valodas vārdu celmiem darināti jauni vārdi ir, piemēram, *vēstule, vēsture, dzelzceļš un kokvilna u. c.* (Par valodas leksiskajām pārmaiņām skatīt bakalaura darba apakšnodaļā „Vārdu leksiskās nozīmes maiņa” (21. lpp.), kurā ir aprakstīti J. Velmes leksiskās nozīmes maiņas skaidrojumi).

I. Druviete raksta: „*Analizēdams valodas pārmaiņas kā valodas dzīvības spēka avotu, J. Velme mēģina klasificēt „valodas augšanu” šādi: I 1)ārīgās formas; 2)iekšķīgais saturs un nozīme; II 1)veseli vārdi; 2)gramatiskas formas un izšķirības*”.⁴²

J. Velme rāda, kā un kādā veidā mainās valoda. Visas pārvērtības viņš iedala grupās:

I – vārdu pārveidošanās, saglabājot svarīgākās vārdu satāvdaļas

1. vārda ārējā forma
2. vārda saturs un nozīme

II – vārdi, kuri zuduši

1. veseli vārdi
2. atsevišķas gramatiskās formas

III – jaunu vārdu radīšana; veco vārdformu papildināšana ar jaunām vārdu formām.

Kā redzams, I. Druviete J. Velmes apcerēto valodu pārvērtību grupā nav pievienojusi trešo grupu par jaunvārdu rašanos, taču piemin, ka J. Velmes attieksme pret jaunvārdiem ir noraidoša.

J. Velme ir pārliecināts, ka skaņu maiņas un citas pārvērtības vērstas uz vārdu saīsināšanu, kas runātājam ļauj iekonomēt runu.

2. 2. 2. Vārdu fonētiskās un morfoloģiskās pārmaiņas

V vēstulē J. Velme apskatījis valodas pārvērtību grupas: formu maiņas un fonētiskās pārvērtības. Pirms tam viņš aplūko, vai iespējams vārdu formas šķirt no vārda leksiskās nozīmes. To dara ar vārdu *bīskaps*, kas pazīstams visām eiropiešu valodām. Latviešu valodā šis vārds ienācis no kristietības, kuru ienesa vācieši, taču vārds nācis no grieķu valodas *episkopos*, cēlies no saknes *skep-* ‘redzēt’, ‘raudzīt’, un prepozīcijas *epi-* ‘uz’, no grieķu valodas, vārds nozīmē ‘uzraugs’. Pirmie kristieši ar šo vārdu nosauca vīriešus, kuriem bija jāuzrauga mazas kristīgās draudzes. Pēc vārda sastāva grieķu un latviešu vārds ir atšķirīgs, latviešu valodā atmests patskanis *e*, līdzskanis *p* pārvērsts par *b* un *o* par *a*. Cītās valodās vārda pārvēršanās notikusi citādāk, piemēram, vācu valodā *bishop*, franču valodā *eveque*,

⁴¹ Turpat, 565. lpp.

⁴² Druviete I. *Divpadsmit vēstule simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 21. lpp.

spāniešu valodā *obispo*, portugāliešu valodā *bisp*.⁴³ Šajā piemērā J. Velme rādījis, kā pārvērties vārda gramatiskais sastāvs un leksiskā nozīme. Sākotnēji vīrieši, kuri apzīmēti ar šo vārdu, bija maza pulka vadoņi, vēlāk šie vīri vadīja lielu pulku un noteikumus noteica viņi paši. Pirmkārt, vārds cēlies vajadzības dēļ, lai jaunās ticības vadoņiem būtu savs apzīmējums, kurš apzīmētu gan vadoņus, gan amatu. Otrkārt, vārds neapzīmē visu ar šo amatu saistīto, tiek norādīta viena daļa no darbības. Šis nosaukums kļuva par vispārpieņemtu kādam nojēgumam, kura saturs ar laiku mainījies.

Šajā piemērā redzams vārda jēgas pieaugums un vārda gramatiskā satura sarukums, tas notiek, lai atvieglotu cilvēka runu. Tātad vārda gramatisko saturu un leksisko nozīmi iespējams aplūkot atsevišķi, jo kāds vārds spēj pieņemt jaunu formu un paturēt veco nozīmi vai pieņemt jaunu nozīmi un paturēt veco formu.

Ne tikai J. Velme, bet arī mūsdienu valodniecībā uzsver, ka saīsinājumi ir iemesls, kas maina vārda gramatisko sastāvu, piemēram, „agrāk *alutiņis*, tagad ‘*alutiņš*’, *esti* – ‘*ēst*’. Agrāk šķirtās vārda formas, saplūdušas vienā formā, piemēram, akuzatīva vienskaitlis ar ģenitīva daudzskaitļa substantīvu *roku*, agrāk ģenitīvs *roko*. Datīva un instrumentāļa daudzskaitlis *rokām*, agrāk datīvā *rokāmi*, instrumentālī *rokame*. Arī verbiem saplūdušas kopā formas. Verbs *saukt* tagadnē un pagātnē skan vienādi *saucu*, agrāk tagadnē *saucu* un pagātnē *saucāu*”.⁴⁴

J. Velme norāda, ka vārdu formu saplūšanas rezultāti var būt dažādi. Pie fonētiskām pārmaiņām J. Velme min uzsvaru vietu vārdā, piemēram, latviešu valodā uzsvars likts uz pirmās zilbes un salikteņos uz pirmās daļas pirmās zilbes. No akcenta ir atkarīgs galotnes saīsinājums un zušana.

Pie fonētiskajām pārmaiņām J. Velme runā arī par skaņu maiņu, proti, salīdzinot latviešu valodu ar lietuviešu valodu, kur lietuviešu valodā ir saglabājušies *k* un *g*, bet latviešu valodā tie pārveidojušies par *c* un *dz*, piemēram, „*lietuviski kelti* – *latviski celt*”.⁴⁵ J. Velme min šādu piemēru: „leišu valodā *k* un *g* (k, g – E. M.), latviešu valodā *c*, *dz*: *ciems* – *ķiemas* (kiemas – E. M.), *dzert* – *gerti*”.⁴⁶ Šāda fonētiska pārmaiņa notiek tikai noteiktos fonētiskos apstākļos, proti, „[.] *k* un *g* priekšējās rindas *patskaņu i, e, ie* un līdzskaņa *j* priekšā pārvērtušies par *c, dz*”.⁴⁷ J. Velme pie fonētiskajām pārmaiņām min arī tautosilabisko savienojumu *an, en, in, un* pārvēršanos par *uo, ie, ī, ū*, kas lietuviešu valodā ir saglabājies, bet latviešu valodā nē.

⁴³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 11, 1885, 690. lpp.

⁴⁴ Turpat, 691. – 692. lpp.

⁴⁵ Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zvaigzne, 1968, 201. lpp.

⁴⁶ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 11, 692. lpp.

⁴⁷ Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zinātne, 1968, 201. lpp.

Tātad skaņu maiņa notiek pēc noteiktiem likumiem, kur katra skaņa pārmainās atkarībā no nākamās skaņas, tāpēc valodnieki pievērsuši uzmanību runas orgāniem. Tādu zinātni, kas pēta šādas fonētiskas likumības J. Velme sauc par skaņu filoloģiju. J. Velme par galveno cēloni skaņu pārvērtībās uzskata ne tik vien runas orgānus, bet arī cilvēka gribu, jo tā atkarīga no cilvēka izvēles, mainīt skaņu vai nē.

Secinājumā J. Velme atkārtoti, ka galvenais iemesls skaņu un vārdu formu maiņai ir saīsinājums, taču to rāda ar citu piemēru, piemēram, „leišu valodā pastāv prepozīcija *pi*. Šī prepozīcija bija pazīstama arī latviešu valodā ar nozīmi ‘uz’, *augšu-pi* ‘uz *augšu*’, *leju-pi* ‘uz *leju*’, *kur-pi* ‘uz *kurieni*’, vēlāk šīs daļas savelkas kopā, *augšupi*, *lejupi*, *kurpi*, tad atmeta *i* un izveidojas *augšup*, *lejup*, *kurp*”.⁴⁸

J. Velme aplūko arī atvasināto verbu pārvēršanos. Atvasinātie verbi latviešu valodā ir tagadnes pirmajā personā ar galotni *-u*, piemēram, *lietāju*, *maitāju*. Runātājs iegaumējies atvasināto pirmās personas verbu galotni *-u* un sāka to lietot neatvasinātiem vārdiem, kur galotnes *-u* vietā bija *-mi*, tā vārdi *ēst*, *ķert* kļuva par *ēdu*, *ķeru*. Vārdi ar galotni *-mi* atrodami leišu valodā, piemēram, *ēdmi*, kur vēlāk *m* tika paturēts un *i* pārvērsts par *u*, piemēram, šādi vārdi atrodami arī substantīviem, kur datīva vienskaitļa galotne ir *-am*, *vīram*, *mežam*, kur nominatīva galotne ir *-is*, tad datīvā būs *-im*, *briedim*, *brālim*, *lācim*. Šo pārvēršanos sauc par analogiju.⁴⁹

2. 2. 3. Vārdu leksiskās nozīmes maiņa

VI vēstulē J. Velme piemin, ka vārda leksiskās nozīmes maiņa ir mazāk pētīta par vārda formu maiņu. Šajā vēstulē viņš aplūko vārda leksiskās nozīmes pārvēršanās līdzekļus.

J. Velme norāda, ka nozīmes maiņas cēlonis ir tāds pats kā vārdu formu maiņā, t. i., atvieglot atmiņu un ietaupīt laiku.

Vārda nozīme tiek piešķirta jau esošām vārdu formām dažādās variācijās. Kad atrasts nosaukums kādai lietai, tas tiek paplašināts citām līdzīgām lietām, kuras izveido vienu sugu. Sugas var būt dažādas un tās tiek nosauktas par īpašības vārdiem, piemēram, grieķi debess spīdekļus nosauca par *planete*, kas nozīmē ‘*staigules*’. Sākumā šis vārds nozīmēja gan sauli, gan mēnesi, gan gājzvaigznes, Jupiteru, Marsu, bet ne Zemi. Kad zinātnieki atklāja, ka zeme iet ap sauli, nevis saule ap zemi, mainījās visa nosaukuma nozīme, kaut nosaukumi tika paturēti tie paši. Tā saule vairs nav planēta, bet gan zeme; vārds *planete* nenozīmē zvaigzni, kas *staiguļo* ap zemi, bet ap stāvzvaigzni; mēness vairs nav planēta, bet gan planētas planēta.

⁴⁸ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1885, Nr. 11, 694. lpp.

⁴⁹ Turpat, 694. – 695. lpp.

Par mēnesi tiek nosaukti arī citi debess spīdekļi, tātad viena ķermeņa nosaukums palicis par sugas nosaukumu. Šī suga sastāv no ķermeņiem, kuriem ir katram savs nosaukums jeb īpašvārds. Zinātnieki šos nosaukumus devuši pēc grieķu dievu īpašībām, piemēram, planēta, kura visātrāk kustas, nosaukta par *Merkuru*, kas bijis dievu vēstnesis. No šīs īpašības zinātnieki dzīvsudrabam deva nosaukumu *Mercurius*.⁵⁰ Ar šiem piemēriem J. Velme rāda vārdu nozīmes maiņu pēc vispārzināmiem nosaukumiem un nozīmēm, ko lieto visā pasaulē. Arī latviešu valodā notikusi plaša vārdu nozīmes maiņa, piemēram, „vārds *tauta* sākotnēji nozīmēja ‘svešumu’ un vārds *tautietis* nozīmēja ‘*ļaudis no svešuma*’, vēlāk ‘*ļaudis no svešuma, kuri ar laiku kļūst radinieki*’, vēl vēlāk ‘*radinieki svešatnē un ļaudis, kas runā vienu valodu*’ ir *tauta*. Vārds *pasaule* sākotnēji *apzīmēja visu to, kas atrodas zem saules, jo domāja, ka aiz tās nekas neatrodas. Tagad vārds apzīmē visu dzīvo un nedzīvo*”.⁵¹

No šiem piemēriem var redzēt dažādo vārda nozīmes maiņu, tādēļ nevar paredzēt, kā tā mainīsies un kā to klasificēt.

J. Velme min divus galvenos nozīmes maiņas cēloņus. J. Loja uzskata, ka ir deviņi nozīmes maiņas veidi.⁵²

Pēc J. Velmes domām, pirmais ir vārda spēja pieņemt šaurāku nozīmi, nekā sākotnēji tas bijis, piemēram, „vārds *precēt* sākotnēji nozīmēja ‘*pirkt*’. Tagadējā nozīme ir ‘*sievas pirkšana*’. Vārds *krasts*, kas nozīmē ‘*mala*’ pie ūdens, bet leišu valodā *krasztas* (kraštas – E. M.) nozīmē ‘*mala*’ plašākā nozīmē”.⁵³ „Vārds ‘*kumeļš*’ agrāk nozīmēja zirgu, taču tagad tā sauc jaunu zirgu”⁵⁴ – ir redzama nozīmes sašaurināšanās.

Otrs nozīmes maiņas cēlonis ir vārdu nozīmes paplašināšanās, piemēram, latviešu valodā vārds *mežš* nozīmē ‘*kopa no kokiem*’, leišu valodā vārds *medis* nozīmē ‘*koks*’.⁵⁵ Krāsas nosaukums *zaļš* nozīmē arī ‘*negatavs*’, tā var teikt, ka avenes ir sarkanas, kad tās vēl zaļas. Šādu vārdu salīdzinājumu sauc par metaforiku. Ar metaforiku tiek paplašināta vārda nozīme, valodā ir tieksme salīdzināt vārdus, kā, piemēram, mute ir gan cilvēkam, gan krāsniņ un alai. No salīdzināšanas „[...] *runātāji aizmirst, ko īsti kāds vārds nozīmēja*”, raksta J. Velme.⁵⁶

⁵⁰ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 2, 132. - 133. lpp.

⁵¹ Turpat, 133. lpp.

⁵² Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zinātne, 1968, 146. – 147. lpp.

⁵³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 2, 134. lpp.

⁵⁴ Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zinātne, 1968, 146. lpp.

⁵⁵ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 2, 135. lpp.

⁵⁶ Turpat, 136. lpp.

2. 2. 4. Nosaukumu rašanās

J. Velme VII vēstulē apskata nosaukumu rašanās iemeslus. Iesāk ar vienkāršāko – vārdu došanu. Bērnam piedzimstot, pēc ieražas, tiek dots vārds, bet J. Velme aizrāda, ka cilvēka vārdu došana nepieder pie valodas, bet atkarīga no apstākļiem, piemēram, „mēneša nosaukumi *jūlijs* un *augusts* radās no romiešu valdniekiem Jūlija Cēzara un Augusta”.⁵⁷ Šādi apstākļi ir viens no nosaukumu piešķiršanas iemesliem arī citās zinātnēs, piemēram, kas atrod jaunu zvaigzni, nosauc atklājēja vārdā. Šī nosaukumu došana notiek ar apziņu: sākumā rodas nojēgums, kam vajadzīgs nosaukums. Ir nosaukumi, kuri doti ar apziņu (skat. pirmajā piemērā), un nosaukumi, kuri doti ar mazāku apziņu, piemēram, vārds *dvēsele* no *dvest* nozīmē ‘*pūst*’ radies, cilvēkam novērojot, dzīvi no dzimšanas līdz miršanai. Cilvēkam mirstot, beidzas dvašošana un šo būtni, kas cilvēku uzturēja pie dzīvības, nosauca par *dvēseli*, kas nozīmē to pašu, ko ‘*dvest*’.⁵⁸ Šajā piemērā vispirms radies nojēgums, tad nosaukums.

Vēstules turpinājumā J. Velme apstrīd savus pretiniekus, kuri uzskata, ka nojēgums bez nosaukuma nevar rasties. Viņi skaidro, ka sākotnēji tiek izdomāta doma, tad, skatoties atpakaļ, ar apdomu un apziņu, izmeklē nosaukumu. Taču J. Velme uzskata, ka vispirms rodas kāds jauns nojēgums, kas atšķiras no citiem esošajiem, un tad tam dod nosaukumu. Nosaukums rodas tad, kad rodas vajadzība pēc tā, un bieži tad, kad vajadzību nejūt, t. i., bez apziņas.

Vēstules turpinājumā J. Velme aplūko valodniecības apakšnozari – morfoloģiju un jaunvārdu nozīmi valodā. J. Velme izskaidro morfoloģijas jēdzienu un tās uzdevumus, un jaunvārdu nozīmi valodā.

J. Velme valodniecības nozari, kas nodarbojas ar nosaukumu izcelšanos, sauc par morfoloģiju. Tās uzdevums ir klasificēt pastāvošos nosaukumus un meklēt, kādu ceļu gājusi valoda, radot nosaukumus, lai vieglāk un ērtāk atrastu jaunam nojēgumam nosaukumu, t. i., veidot jaunus nosaukumus pēc pazīstamām valodas formām. Ja sabiedrība nepieņem kādu vārdu, tad cilvēkam mirstot, mirst arī viņa darinātais vārds. Valodā viss notiek pēc analogijas principa.

Katram jaunam pieņemumam valodā ir savs laiks, sava vieta un savs iemesls, kad, kur un kādēļ cēlies, piemēram, Ata Kronvalda daži jaundarinātie vārdi pieņemti – *vēsture*, *vēstule*, daži nav pieņemti – *divatrons* (*teātris*).⁵⁹ Jaunvārdus, kurus valodā nepieņēma, darinājuši tulkotāji. Iemesls tam ir nespēja meklēt jau esošus vārdus, kuri jau valodā ir, bet netiek lietoti. J. Velme uzsver, ka valodā sāka lietot refleksīvus substantīvus ar izskaņu *-umies*, kur

⁵⁷ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 8, 473. lpp.

⁵⁸ Turpat, 474. lpp.

⁵⁹ Turpat, 477. - 478. lpp.

refleksīvas formas atvasinātas no aktīvas, nevis pasīvas nozīmes vārdiem, substantīviem ar izskaņu *-ums* ir tikai pasīva nozīme, taču rakstnieki un žurnālisti to lieto aktīvā nozīmē, piemēram, žurnāls „Baltijas Vēstnesis” ir pirmais, kurā sāka lietot vārdu *meklējumies*, vēlāk šis vārds lasāms citos laikrakstos, „*Ievērosim Jūsu meklējumos*”, pareizi būtu *meklējumus*, „*Ievērosim, ko Jūs vēlaties*”.⁶⁰

2. 3. Valodu ģenealogiskā klasifikācija

2. 3. 1. Izloksne, dialekts, valodu saime

VIII vēstulē J. Velme, apskatīdams valodas pārmainīšanās cēloņus, nonācis līdz valodas izloksnēm un dialektiem.

Viņš skaidro izloksnes, dialekta un valodu saimes jēdzienus.

Pie valodas pastāvēšanas un valodas maiņas strādā cilvēks. J. Velme raksta, ka „*[..] katrs cilvēks runā sava paša valodu, kas atšķiras no katra citas valodas*”.⁶¹ Tas nozīmē, ka vienā valodā iespējamas vēl citas valodas. I. Druvieta raksta, ka J. Velme ir viens no pirmajiem latviešu valodniecībā, kurš samērā sīki analizē sociolekta – kādas sociālas grupas valodas – jēdzienu.⁶² Taču J. Velme mēģina izskaidrot, ka vienā valodā iespējamas dažādas valodas variācijas, respektīvi, izloksnes. Par vienu no galvenajiem valodas dalīšanās iemesliem J. Velme min cilvēka raksturu, jo katrs cilvēks nojēgumu saprot dažādi. Nākošais valodas dalīšanās iemesls ir atkarīgs no cilvēka atrašanās vietas. No šiem iemesliem rodas **izloksnes**, ko definē ar cilvēku grupām, kas lieto savu leksiku. Ar laiku dažas cilvēku grupas pieņem jaunus vārdus un nozīmes, citas patur vecos vārdus un nozīmes, taču neskatoties uz dažādībām, valoda paliek viena. Tā kā izloksnes īpatnības atkarīgas no cilvēku atrašanās vietas un saskarsmes, tad valodas izmaiņas ir mazākas, ja cilvēku grupas savā starpā sazinās, bet tajās cilvēku grupās, kuras nesazinās savā starpā, ir lielākas valodu izmaiņas, piemēram, Amerikas indiāņu ciltis sadalīšanās rezultātā, pēc 30 gadiem, nespēja savā starpā sazināties, jo to atšķirtības laika posmā, viņas attīstīja katra savas ieražas.⁶³ Tātad tās tautas daļas, kuras attīsta vienotu kultūru, uztur valodas vienību. Šajos skaidrojumos ir redzama J. Velmes izpratne par izloksnēm un izlokšņu lietotājiem.

Tautas valodu daļa divās daļās, t. i., dialektos, izglītotā izloksne (literārā valoda – E. M.) un tautu izloksne (neliterārā valoda – E. M.). (J. Velme terminu *dialekts* lieto kā sinonīmu

⁶⁰ Turpat, 478. lpp.

⁶¹ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 10/11, 674. lpp.

⁶² Druvieta I. *Divpadsmit vēstulju simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 22. lpp.

⁶³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1886, Nr. 10/11, 676. lpp.

izloksnei). J. Velme raksta, ka „[...] *mācīto izloksne, kura tik turpinājusi veco vispārīgo valodu, un ļaužu izloksne, kura iz vecās valodas pārvērtusies par jaunu; šī varbūt ar laiku pavisam pārmāc otru dialektu (izloksni) un paliek zem jauniem apstākļiem par mācīto cilvēku izloksni*”.⁶⁴ Var spriest, ka no dialektiem iespējams attīstīsies jaunas valodas, par piemēru J. Velme min romāņu valodu vēsturi, kur romiešiem ap Kr. dz. bija augsti attīstīta literatūra, kuru pārzināja augstas kārtas ļaudis, jo lielākā daļa Romas iedzīvotāju nebija izglītoti, tāpēc katra šīs tautas daļa gāja savu attīstības ceļu. Ar laiku pie katras tautas daļas pievienojās citu tautu iedzīvotāji un rezultātā no latīņu valodas izveidojās dažādas valodas, kuras nosauktas par „romāņu valodām”, bet latīņu valodu turpināja lietot tikai zinātnēs.⁶⁵ Par latviešu literārās valodas izveidošanos J. Velme min dzimtbūšanas laiku, kur pārvietošanās aizliegums radīja daudz izlokšņu, un kristietība, „*kuras rezultātā radusies rakstītā literatūra, kurā pieņemts viens dialekts priekš visas tautas*”.⁶⁶

Vēstules turpinājumā J. Velme rāda dialektu attīstību un pārveidošanos, ņemot piemērus no romāņu valodām. Piemēram, latīņu valodā nozīme ‘*brālis*’ ir vārdam *frate*, franču valodā vārds saīsināts par *frere* ar tādu pašu nozīmi, taču itāliešu valodā *frate*, *fra* un spāniešu valodā *fray* vārda nozīme mainījies - par kādu mūku kā sabiedrības locekli. Itālieši ar nozīmi ‘*brālis*’ izveidojuši arī deminutīvu *fratello* (*brālītis*), spānieši latīņu valodas vārdu *germanus*, kas nozīmē ‘*tuvs radnieks*’, pārveidojuši par *hermano* (*brālis, tuvs radnieks*).⁶⁷ J. Velme raksta, ka latīņu valoda vēl nav pilnībā izpētīta, jo nevar izzināt, kāpēc valodā vienas nozīmes vārdam nepieciešams jauns vārds. Šāda sakritība redzama arī latviešu valodā un lietuviešu valodā, „leišu vārds *bernas* nozīmē ‘*kalps*’, deminutīvs *bernytis* tautasdziesmā nozīmē ‘*tautietis*’, otrs deminutīvs *bērnēlis* kristīgajās dziesmās nozīmē ‘*kristus bērniņš*’, kas saskan ar latviešu valodas *bērns, bērniņš*”.⁶⁸

Tālāk J. Velme aplūko radniecīgus vārdus, kuri cēlušies no vienas pirmvalodas. Lai aplūkotu radniecīgus vārdus, valodnieki pēta to tuvo sakaru un izšķir, kādā vārdšķirā tie ievietojami, piemēram, latviešu *māte*, leišu *mote*, vācu *mutter*, krievu *мать*, latīņu *mater*, grieķu *meter*, indiešu *matar*⁶⁹ liecina par tuvu radniecību, jo vārdi ir saskanoši, līdzīgi nozīmes ziņā un formas ziņā.

Visas tautas, kuras apdzīvo Eiropas lielāko daļu un daļu Āzijas, to valodu piemēri liecina, ka tās cēlušās no vienas pirmtautas, kura laika gaitā paplašinājās, līdz sadalījās

⁶⁴ Turpat, 677. lpp.

⁶⁵ Turpat, 677. lpp.

⁶⁶ Turpat, 677. lpp.

⁶⁷ Turpat, 678. lpp.

⁶⁸ Turpat, 678. lpp.

⁶⁹ Turpat, 680. lpp.

atsevišķās valodās. Šādu valodu kopu J. Velme sauc par **valodas cilti**. Mūsdienu valodniecībā tās ir valodu saimes.

2. 3. 2. Indoeiropiešu valodu saime

IX vēstulē J. Velme aplūko indoeiropiešu (turpmāk – ide) saimes valodu grupas un to pirmvalodas dzimto vietu.

Runājot par ide valodu saimi, J. Velme apskata indiešu, irāniešu, grieķu, romāņu (J. Velme lieto - „itāļu”), ķeltu, ģermāņu, slāvu, baltu valodu grupas. Albāņu valoda tiek pieskaitīta pie ide valodu saimes, taču tā nav pievienota ne pie vienas valodu grupas. J. Velme par albāņu valodu kā par ide valodu raksta: „*Tā albāņu valoda [...] arī būs indoeiropiešu cilts; bet viņa jo lielā mērā atsvešinājusies*”.⁷⁰ Šeit J. Velme par albāņu valodu kā par ide valodu runā, jo tā pieņēmuši lielākais vairums valodnieku, taču ir jūtams, ka J. Velme šaubās, vai albāņu valodu pievienot pie kādas ide valodu saimes grupas, vai arī izsaka viedokli, ka albāņu valoda liekama kā atsevišķa ide valodu saimes grupa.

Par etrusku valodu valodnieki nav vienojušies, kurā valodu saimē to likt.

Par valodu saimes nosaukumu J. Velme izvēlējies „indoeiropiešu valodu cilts”, kuru pirmais ieteica lietot šīs valodu saimes pētnieks F. Bops.

No visām ide valodu grupām 19. gs. valodnieki par nozīmīgu uzskata indiešu valodu grupu, jo tajā atrodas visvecākie rakstu pieminekļi, kas datējami ap 2000 g. pirms Kr. dz. Pie šīs valodu grupas J. Velme aplūko tās reliģiskos, svētos rakstus „vēdas”, sanskrita valodas izcelšanos un nozīmi.

Pie irāņu valodu grupas J. Velme apskata to nozīmīgākās izloksnes, piemēram, senpersiešu un kurdu valodu. Pie šīs valodu grupas tiek pieskaitītas arī armēņu un afgāņu valoda, kaut arī šis jautājums nav plašāk skatīts. Mūsdienās, armēņu valodu uzskata par patstāvīgu ide valodu saimes grupu.

Šīs divas ide valodu grupas atrodas Āzijā, pārējās, t. i., grieķu, romāņu, ķeltu, ģermāņu, slāvu, baltu valodu grupas, atrodas Eiropā.

J. Velme, runājot par grieķu valodu, piemin tās nozīmīgo, seno literatūru, piemēram, Homēra dzeju un seno valodu, kura ar laiku pārveidojās. Mūsdienās tā ir jaungrieķu valoda, bet vēsturiski vidusgrieķu un sengrieķu valoda.⁷¹

⁷⁰ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1887, Nr. 6, 336. lpp.

⁷¹ Kļaviņa S. Valoda un daba. Rīga: Lielvārds, 1997, 53. lpp.

J. Velme romāņu valodu grupu sauc par „itāļu valodu grupu”, kurā ietilpst romāņu valodas (franču, itāļu, spāņu, portugāļu, kataloņu, galliešu, sardīniešu, rumāņu). J. Velme galvenokārt aplūko latīņu valodu un romāņu valodu vecākos rakstu pieminekļus.

Pie ķeltu valodu grupas J. Velme nosauc tās galvenās valodas, t. i., gēliešu valodas (J. Velme lieto - „gēlu”) – īru, skotu valoda un britu valodas (J. Velme lieto - „ķimru”) – korniešu un bretoniešu valoda, neko sīkāk neapskatīdams.

Ģermāņu valodu grupa tiek dalīta četrās apakšgrupās: 1) gotu valoda, kura ir mirusī valoda; 2) lejasvācu valodas (valodas, kuras atrodas Ziemeļvācijā); 3) augšvācu valoda (literārā valoda); 4) skandināvu valodas. 21. gs. ģermāņu valodas veido tikai divas apakšgrupas, t. i., ziemeļģermāņu jeb skandināvu valodas un rietumģermāņu valodas.⁷²

Pie slāvu valodu grupas J. Velme min to valodas un vecākos rakstu pieminekļus.

Aplūkojot baltu valodu grupu, J. Velme galvenokārt uzmanību velta lietuviešu un latviešu valodas izloksnēm, kā arī literārās valodas seniskumam, apskatot Mārtiņa Lutera tulkoto katehismu, kas leišu valodā iztulkots 1547. g., bet latviešu valodā 1586. g. Taču J. Velme neaizmirst pieminēt arī prūšu valodu, kura izmira 17. gs.

Aplūkojot ide pirmdzimtenes vietu un sadalīšanās laiku, J. Velme izmanto amerikāņu valodnieka Viljama Vitneja (William Withney) grāmatu „Par valodas dzīvību un augšanu” („The life and growth of language”), kur rakstīts, ka „[...] pierādījumi tautas dalīšanai nav, taču laika gaitā to iespējams izpētīt. Arī pirmtautas atrašanās vietu nav iespējams precīzi noteikt, jo cilvēki nepārtraukti klejo [...]”.⁷³ Taču vienprātība valodnieku vidū valda par piecu eiropiešu valodu grupu sadalīšanos, ka tā notikusi vēlāk par visu šīs saimes kopīgo atdalīšanos no Āzijas valodām. J. Velme piebilst, ka 19. gs. beigās par ide pirmdzimtenes vietu uzskata Eiropu, nevis Āziju. Mūsdienu valodniecībā ir vairākas hipotēzes par ide pirmdzimteni. Viena no tām atzīst, ka ide pirmdzimtene atradusies Eiropas centrālajā un austrumu daļā starp Baltijas jūru un Balkānu pussalu, starp Donu un Reinu.⁷⁴

2. 3. 3. Pārējās valodu saimes

X un XI vēstulē J. Velme aplūko somugru, tjurku, ķīniešu, malajiešu – polinēziešu, dravīdu, kaukāziešu, semītu – hamītu un Amerikas indiāņu valodu saimes.

J. Velme galvenokārt aplūko to atrašanās vietas, vecākos rakstu pieminekļus un tipoloģiskās valodu īpatnības.

⁷² Turpat, 52. – 53. lpp.

⁷³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1887, Nr. 6, 337. lpp.

⁷⁴ Kļaviņa S. Valodas daba. Rīga, Lielvārds, 1997, 51. lpp.

Pie somugru valodu saimes pieder igauņu, somu, lībiešu un ungāru valoda. J. Velme piemin somu valodai nozīmīgo tautas eposu „Kalevalu” un igauņu valodā no tautasdziesmām veidoto „Kalevipoeģ”.

Pie tjurku valodu saimes (J. Velmes terminoloģijā – „turāņu valodu cilts”) pieder jakuti, uzbeki, turkmēņi, baškīri, uiguri u. c. Pie šīs valodu saimes J. Velme vairāk aplūko to tipoloģiskās valodu īpatnības. Šo valodu saimi valodnieki pieskaita pie aglutinatīvām valodām, kur vārdu formas veido, pievienojot piedēkļus (tjurku valodām – E. M.) vai priedēkļus (kaukāziešu un bantu valodām – E. M.), piemēram, „turku valodā *ev* nozīmē ‘māja’, *ev-den* nozīmē ‘no mājas’, *ev-um-den* nozīmē ‘no manas mājas’, *ev-ler-um-den* nozīmē ‘no manām mājām’”.⁷⁵ Šajā piemērā redzams, ka katrai zilbei ir sava nozīme.

Arī runājot par ķīniešu valodu saimi, J. Velme galvenokārt aplūko tās tipoloģiskās īpatnības. 19. gs., 20. gs. un 21. gs. valodnieki ķīniešu valodu nepieskaita ne pie fleksīvām, ne aglutinatīvām valodām. Tā sastāv no vienzilbīgām vārdu saknēm, respektīvi, ķīniešu valoda pieder pie izolējošām valodām, ko J. Velme apzīmē – „vienzilbīgā valodu cilts”, piemēram, „*ta fu* nozīmē ‘liels vīrs’, bet *fu ta* nozīmē ‘vīrs ir liels’”.⁷⁶

J. Velme atzīmē, ka japāņu valoda vēl nav pievienota pie kādas valodu saimes, jo tā atšķiras gan no izolējošām, gan no aglutinatīvām valodām. No ķīniešu valodas japāņu valoda atšķiras ar to, ka tai ir aglutinācijas pazīmes, bet pie aglutinatīvām valodām to nevar pieskaitīt, jo japāņu valodā aglutinācija ir atšķirīga no esošās. J. Velme piebilst, ka japāņu valoda tomēr tuvāka ķīniešu valodai, jo tā ir uzņēmusi ķīniešu vārdus.

Raksturojot malajiešu – polinēziešu valodu saimi, J. Velme izmanto Frīdriha Millera, malajiešu un polinēziešu valodu saimes pētnieka, valodu dalījumu. Tās iedalītas trīs apakšgrupās: 1) valodas lielajās salās Āzijas krastu tuvumā (Filipīnu salas – E. M.); 2) valodas mazajās salās un Madagaskarā; 3) valodas Fidži salās. J. Loja raksta, ka malajiešu valodu runā Indijas dienvidrietumos un polinēziešu valodu – Kuka, Tahiti, Samoa, Havaju salās, kā arī Jaunzēlandē.⁷⁷

Runājot par dravīdu un kaukāziešu valodu saimēm, J. Velme apskata to atrašanās vietu un to tautas.

Semītu – hamītu valodu saime tiek dalīta trīs apakšgrupās: 1) kanaānas izloksne – ebreju valoda; 2) sīriešu valoda; 3) arābu valoda. Pazīstamākie rakstu pieminekļi pieder ebreju valodai. Tā ir Bībele, kuras raksti cēlušies 2. gt. pirms Kr. dz. J. Velme aplūko semītu valodu formu īpatnības, pirmkārt, vārda sakne sastāv no trīs skaņām, otrkārt, šo sakņu maiņa notiek

⁷⁵ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1887, Nr. 11, 712. lpp.

⁷⁶ Turpat, 714. lpp.

⁷⁷ Loja. J. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zinātne, 1968, 88. – 89. lpp.

ar vokāļu maiņu. Semītu valodā vārda sakne sastāv no trīs konsonantiem, piemēram, „*q-t-l*”, kas latviešu valodā atbilst celmam *kam-*„.⁷⁸

Arābu valodā vārda formu maina ar pronomenu pievienošanu vai palīgvārda lietošanu.

Semītu valodas mēdz salīdzināt ar ide valodām, jo Bībelē ir teikts, ka „*Sems un Jafets (par kuriem Bībelē nosauktas tautas, t. i., semītu) viena tēva dēli*”.⁷⁹ Taču J. Velme skaidro, ka „*[.] nevaram nekā teikt par semītu radniecību, iekam nav izskaidrotas semītu valodas savādības*”.⁸⁰ Iespējams, ka valodnieki ide valodas ar semītu valodām salīdzina ne tikai tāpēc, ka Bībelē tā rakstīts, bet gan tāpēc, ka gan ide valodas, gan semītu valodas pieskaitāmas pie fleksīvām valodām, tikai ide valodās ir ārējā fleksija (gramatisko nozīmi izsaka galotnes), bet semītu valodās – iekšējā fleksija (pamatā ir patskaņu triāde, katrai patskaņu triādei ir sava noteikta gramatiska nozīme). Tātad mūsdienās pie fleksīvām valodām pieskaita gan ide, gan semītu valodas.

Pie Amerikas valodu saimes aplūkotās tās valodas, kuras lieto Amerikas patstāvīgie iedzīvotāji, t. i., tās tautas, kuras Amerikā nav ienācējas. J. Velme aplūko to tipoloģiskās īpatnības. Šīm valodām ir plaša vārdu forma, piemēram, „Eliota Masačūsetas indiāņu valodā tulkotā Bībelē atrodas vārds *wutappesituqussunnoowenhtunquon*, kas ide valodās sastāv no vairākām vārda formām ‘*viņa priekšā ceļos nometies*’, bet pilnā nozīme ‘*viņš nokļuva mierīgā stāvoklī uz locītiem ceļiem viņu godādams*’”.⁸¹ Mūsdienās Amerikas indiāņu valodas pēc valodu tipoloģiskās klasifikācijas pieskaita pie inkorporējošām jeb polisintētiskām valodām.

Nemot vērā, ka J. Velme par ģeoloģisko klasifikāciju rakstījis no 1886. gada līdz 1888. gadam, viņa sniegtā informācija ir pietiekami plaša. I. Druvieta raksta, ka par daudziem jautājumiem, proti, albāņu un basku valodas vietu klasifikāciju, fleksīvo un aglutinatīvo valodu attīstību, par latviešu valodas dialektiem, mūsdienās uzskati mainījušies.⁸²

2. 4. Valodniecības sakars ar citām zinātnes nozarēm

J. Velme XII vēstulē aplūko valodniecības sakaru ar dabas zinātnēm, vēsturi, etnoloģiju un kultūras vēsturi.

Valodniecība un dabas zinātne. Pēc J. Velmes izklāsta, dabas zinātnes pētāmais objekts atkarīgs no dabas, bez cilvēka iejaukšanās, taču valodniecībā pētāmais objekts atkarīgs gan no dabas, gan no cilvēka gribas, ieražām un individuālā rakstura. „Dabā atrodas

⁷⁸ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1888, Nr. 5, 534. lpp.

⁷⁹ Turpat, 536. lpp.

⁸⁰ Turpat, 538. lpp.

⁸¹ Turpat, 543. lpp.

⁸² Druvieta I *Divpadsmit vēstulu simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 24. lpp.

vielas, kuras ķīmiķis var izanalizēt. Elementu jeb pamatvielu savienošanās rezultātā var radīt jaunus ķermeņus, taču katrā ķermenī ir vienas un tās pašas pamatvielas, kā rezultātā nerodas jaunas vielas, bet gan vielas ar dažādiem savienojumiem. Valodniecībā vārdi, vārdu grupas iznīkst līdz ar tautu, kura valodu lietojusi, piemēram, prūšu valoda, indiāņu valodas, kuras laika gaitā, spēj mainīties un izveidoties par patstāvīgu valodu, lai gan iespējamas dažādas sakritības, piemēram, latīņu valodas vārds *locus* un sanskrita *lokas*".⁸³ Tātad, dabas zinātnē rodas vienas vielas dažādie varianti, bet valodniecībā valodai var veidoties ne tik vien valodu varianti (dialekti, izloksnes), bet arī jaunas valodas.

Valodniecība, vēsture un etnoloģija. Tad, kad tiek runāts par kādas tautas etnoloģiju, viens no svarīgākajiem jautājumiem ir, kādā sakarā stāv viņu valoda. Šajā sakarā J. Velme min piemēru par etrusku tautas vēsturi, tautas raksturu, vēsturisko attīstību, lai rādītu, ka vēstures liecības un arheoloģiskie izrakumi spēj uzrādīt tautas īpatnības, kas svarīgu informāciju var sniegt arī valodniecībā. A. Reformatskis par valodniecības un vēstures sakaru raksta, ka „*Vēstures zinātne cieši sadarbojas ar valodniecību tais gadījumos, kad valodniecības fakti apgaismo kādus vēsturniekam svarīgus notikumus un otrādi*”.⁸⁴ Tātad vēsture un valodniecība ir cieši saistītas zinātnes nozares.

Valodniecība un kultūrvēsture. J. Velme raksta, ka kultūrvēsture valodniecībai palīdz izšķirties, tad, kad valodnieki izmantojuši visus līdzekļus, respektīvi, meklējuši informāciju savā nozarē.

J. Velme uzsver, ka vienīgi valodniecība var izspriest vai ide, kad tie bija viena tauta, pazinuši, piemēram, zemkopību; vienīgi valodniecība var iedrošināties spriest par to, kādus dzīvniekus audzējušas tautas. Ja valodniecība to nespēj, tad to nespēj neviens cits zinātnes. Šajā sakarā J. Velme aizmirst, ka vēsturei arī ir liela nozīme tautu raksturošanā.

Mūsdienās, t. i., 21. gs., valodniecība netiek uzskatīta par vienīgo zinātni, kas spēj izpētīt tautu vēsturi. Ar tautu vēstures pētīšanu nodarbojas arī arheoloģija, folklorā u. c. zinātnes.

J. Velme „Vēstulēs par valodu un valodniecību” sniedzis to informāciju, kāda līdz tam laikam bija izstrādāta. J. Velmes vēstulēs ir iekļauts 19. gadsimta vispārīgās valodniecības jautājumu apskats. Atšķirības ir arī lietotajā terminoloģijā, piemēram, J. Velme „*valodu saimi*” sauc par „*valodu cilti*”, termins „*izloksne*” ir lietots kā sinonīms terminam „*dialekts*”.

⁸³ Velme J. Vēstules... *Austrums*. 1888, Nr. 12, 1441. lpp.

⁸⁴ Reformatskis A. Ievads valodniecībā. Rīga: Zvaigzne, 1975, 42. lpp.

3. J. VELME PAR LATVIEŠU MORFOLOĢIJAS JAUTĀJUMIEM

Par latviešu valodas morfoloģijas jautājumiem J. Velme rakstījis divos darbos: „Par latviešu participiem”⁸⁵ un „Par daudzskaitļa otrās personas galotni”⁸⁶.

3. 1. J. Velme par participiem

Raksts „Par latviešu participiem” publicēts 1885. gadā Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas „Rakstu krājuma” trešajā sējumā. Šī raksta mērķis ir aplūkot latviešu valodas divdabja formas, to izcelsmi un lietojumu teikumā.

J. Velme par latviešu valodas participiem raksta ļoti detalizēti ar dažādiem participu piemēriem. Ir izmantoti arī dažādi izlokšņu piemēri, taču tos J. Velme neaplūko, bet min kā atsevišķus gadījumus, ko literārajā valodā nelieto.

J. Velme, rakstot šo darbu, ir rādījis arī tādas formas „[...] *kuras tagadējās gramatikās pieskaitītas verbiem nemaz nav verbu formas*”⁸⁷ tātad viņš arī aplūko un informē kā verbi ieskaitīti verbu kārtā jeb vārdšķirā.

Rakstot šo darbu, J. Velme apskatījis to autoru darbus, kuri pētījuši latviešu valodas participus. J. Velme ir skatījis Georga Freiberga darbu „Par participiem uz ot un dams”(RLB ZK „Rakstu krājums”, 1884, II sēj., 87. – 101. lpp.), Augusta Bīlenšteina „Die lettische Sprache nach ihren Lauten un Formen” I – II sēj. (1863 – 1864), kā arī Augusta Šleihera „Litauische Grammatik” (1856), lai varētu salīdzināt un izklāstīt, kas mainījies vai sākotnēji nepareizi uzskatīts latviešu participos.

Georgs Freibergs⁸⁸ (1854 – 1904) ir literāts un tulkotājs. Studējis Tērbatas Universitātē, taču studijas nav beidzis. Viņš bija mājskolotājs Pleskavā, Pēterburgā, Vecpilī, Valmierā. 1885. gadā ieguvis ģimnāzijas skolotāja atļauju. G. Freibergs tulkojis dažādus rakstus, aktīvi darbojies sava laika latviešu presē. „Latviešu rakstniecības biogrāfijās” 2. izdevumā nav minēts neviens G. Freiberga lingvistisks darbs, taču viņa darbs „Par participiem uz ot un dams” ir vērā ņemams, un J. Velme to salīdzina ar citu autoru darbiem, kas rakstījuši par participiem.

⁸⁵ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 8. – 39. lpp.

⁸⁶ Velme J. Par daudzskaitļa otrās personas galotni. *Austrums*, Jelgava: J. Draviņa-Dravnieka apgādība, 1893, 1. sēj., Nr. 3, 238. – 239. lpp.

⁸⁷ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, Rīga, 1885, 3. sēj., 9. lp.

⁸⁸ Latviešu rakstniecība biogrāfijās. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 191. – 192. lpp.

Augusts Bīlenšteins⁸⁹ (1826 – 1907) ir vācu tautības latviešu valodnieks, folklorists un etnogrāfs. A. Bīlenšteins bija Latviešu literārās (draugu) biedrības priekšsēdētājs, stingrs baltvācisko tradīciju aizstāvis latviešu kultūrā. Viens no viņa nozīmīgākajiem lingvistikas darbiem ir „Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen”.

Augusts Šleiherš⁹⁰ (1821 – 1868) bija salīdzinoši vēsturiskās valodniecības pētnieks. A. Šleihera darbi noslēdz posmu, kuru iesāka Francis Bops (F. Bops bija salīdzinoši vēsturiskās valodniecības radītājs). Viens no A. Šleihera pētījuma objektiem bija arī lietuviešu valoda. Šos pētījumus J. Velme izmantojis, lai salīdzinātu ar latviešu valodu. J. Velme skatīja A. Šleihera darbu „Litauische Grammatik”, kurā aprakstīta lietuviešu valodas gramatika. Lietuviešu dainas, parunas un pasakas bija galvenie materiāli A. Šleihera darba veidošanā.

Pirms analizēt J. Velmes participu aprakstu, jāsalīdzina viņa participu klasifikācija ar mūsdienu klasifikāciju. 1. tabulā (skat. 33. lpp.) redzama mūsdienu participu klasifikācija no Dz. Paegles „Latviešu literārās valodas morfoloģijas, I”.⁹¹ Savukārt 2. tabulā (skat. 33. lpp.) ir J. Velmes participu klasifikācija. Pēc J. Velmes klasifikācijas ir redzams, ka viņš participus klasificē tikai pēc laika. Mūsdienās tos klasificē pēc lokāmības, respektīvi, lokāms, nelokāms un daļēji lokāms. Lokāmie participi iedalīti sīkāk vēl pēc kārtas un laika pazīmēm. Tātad mūsdienu klasifikācijā participu dalījums ir trīs līmeņos, bet J. Velmes klasifikācija tikai vienā līmenī.

Salīdzinot tabulas, ir redzams, ka sakrīt tagadnes participi ar izskaņu *-ošs / -oša* un *-ams / -ama*, taču mūsdienās šie participi tiek dalīti vēl pēc lokāmības un kārtas pazīmēm, proti, participi ar izskaņu *-ošs / -oša* ir lokāmie darāmās kārtas participi, bet participi ar izskaņu *-ams / -ama* ir lokāmie ciešamās kārtas participi. J. Velme pie tagadnes participiem pievienojis arī nelokāmo participu ar *-ot / -oties*, jo pēc viņa klasifikācijas tā ir tagadnes participa nelokāmā forma.

J. Velmes un mūsdienu klasifikācijā sakrīt arī pagātnes participi, taču arī šie participi mūsdienu klasifikācijā ir lokāmie darāmās kārtas un ciešamās kārtas participi.

Participi ar izskaņu *-dams / -dama* mūsdienu klasifikācijā ir daļēji lokāmie participi, bet J. Velmes klasifikācijā – infinitīva participi, jo tie veidoti no nenoteiksmes celma.

⁸⁹ Latviešu rakstniecība biogrāfijās. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 84. lpp.

⁹⁰ Loja J. Valodniecības vēsture. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961, 75. – 81. lpp.

⁹¹ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 140. lpp.

Mūsdienu participu klasifikācija

Lokāmie				Daļēji lokāmie	Nelokāmie
darāmā kārtā		ciešamā kārtā			
tag.	pag.	tag.	pag.		
-ošs	-is	-ams	-ts	-dams	-ot
-oša	-usi	-ama	-ta	-dama	-oties
	-iesi	-āms		-damies	-am
	-usies	-āma		-damās	-ām
					-amies
					-āmies

J. Velmes participu klasifikācija

tagadnes		pagātnes	infinitīva
„-ot”	„-ma”		
-ošs	-ams	-is	-dams
-oša	-ama	-usi	-dama
-ot		-ies	
-oties		-usies	

3. 1. 1. Tagadnes celma participi

Apskatot participus, J. Velme reizēm jauc terminus, proti, viņš jauc sufiksus ar izskaņām un galotnēm.

Pirms J. Velme sāk skaidrot un pētīt tagadnes participus, viņš ievadā lasītājus informē par latviešu valodas vārdšķirām, proti, viņš skaidro, ka latviešu valodā pie vienas vārdu kārtas, respektīvi, šķiras, iespējams pieskaitīt tādus vārdus, kas uzrāda citas vārdu kārtas īpašības. J. Velme par šo lietu raksta: „[...] uzdevums nav, tuvāki runāt par šo lietu, bet pieminēju viņu, lai būtu labāki saprotams, kad redzēsīm, ka dažas formas, kuras tagadējās

gramatikās pieskaitītas verbiem, nemaz nav verbu formas.”⁹² J. Velme pirms stāsta par galveno pētījuma objektu, iepazīstina arī ar dažādiem terminiem, piemēram, atributīvs, predikatīvs un apoziīvs.

J. Velme īsi raksturo, kas ir nominālas verbu formas. Lai pie šīm formām nepieskaitītu nomenus, J. Velme min īpašības, kas tās nošķir. Pēc viņa domām tās ir 1) no dažādiem laika celmiem darinātas formas; 2) vienādas locījuma formas ar verbu, no kā atvasinātas formas. Skaidrojumos, kur aplūko substantīvus un adjektīvus, J. Velme skaidro atšķirību no participiem: „[...] participi nozīmē tādu īpašību, kura tik zināmā brīdī un zināmos apstākļos piekrīt kādam substantīvam, kamēr adjektīvi apzīmē īpašību, kura substantīvu atšķir no citiem līdzīgiem.”⁹³ J. Velme skaidro, ka participi norāda laiku, kas noticis vai notiek, bet adjektīvi laiku neievēro. Mūsdienu literārajā valodā particips, kā skaidro Dz. Paegle, absolūtajā laikā (neatkarīgi) no citiem laikiem, nosauc darbības pazīmi, kas konstatējama runas laikā, ir bijusi pirms fakta konstatēšanas un būs vēl kādu brīdi pēc tā.⁹⁴ Šajā ziņā J. Velme par participu skaidrojumu nemin to, ka nosauktā darbība var būt vēl pēc fakta konstatēšanas.

Pie tagadnes celma participiem J. Velme pieskaita „ot un „ma” participus. Mūsdienu literārajā valodā tie ir lokāmie darāmās kārtas tagadnes participi (-ošs, -oša) un lokāmie ciešamās kārtas tagadnes participi (-ams, -ama).

J. Velme skaidro, ka „ot” particips pārgājis ja–celmos, jo no tagadnes celma atvasināti participi nevar pastāvēt, jo latviešu valodā celmi, kas beidzas ar konsonantu ir zuduši vai pievienojušies vokāļu celmiem. Šis particips pārgājis ja-celmos, kur sufikss skanētu „otja”, kas pēc tā laika latviešu valodas likumiem skanētu „oti”, piemēram, no „sapnja – sapni”, vai „oša”, jo *tj = š*. Ja pie šī celma pievieno nominatīva galotni –s, vokālim *a* jāizkrīt, galotnei –s jāasimilējas un jāpārveidojas par *š*, kurš ar laiku atkrīt, piemēram, „tekoš no teku; ziedoš no ziedu; verdoš no verdu u. c.”⁹⁵

Aplūkojot šī sufiksa rašanos, J. Velme turpina pētīt, vai „ot” particips veidots no visiem verbiem. J. Velme ir atradis tikai šādus participus „tekoš, stāvoš, ziedoš, augoš, nākoš, verdoš, esoš, guloš, niķoš, vīstoš”.⁹⁶ Šādus rakstītus piemērus bez galotnes J. Velme lieto, lai rādītu, sufiksu –oš. Šie piemēri atvasināti no intransitīviem verbiem, tāpēc vārds „mākots”, ko J. Velme atradis Bīlenšteina „Die lettische Sprache..” I d., uzskata par izņēmumu, respektīvi,

⁹² Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 9. lpp.

⁹³ Turpat, 11. lpp.

⁹⁴ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 138. lpp.

⁹⁵ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 12. lpp.

⁹⁶ Turpat, 13. lpp.

tas atvasināts no transitīva verba. Arī mūsdienu literārajā valodā forma „*mākošam*”⁹⁷ ir atvasināta no transitīvā verba.

Participu ar „ot” latviešu valodā lieto arī kā nelokāmu vārdu bez locījuma (J. Velmes terminoloģijā – „kazuš”) galotnēm. Par šo formu J. Velme raksta: „*Šo formu gramatiķi nosauca par gerundiju, konjuktīvu, relatīvu un vēl citādi, bet caur to viņa dabu nava izskaidrojuši. Ka šī forma pieder pie pārrunātā participa, to visi gramatiķi atzinuši, bet kādā sakarā viņas viena ar otru stāv vēl nav izskaidrots*”.⁹⁸ Particips ar „ot”, kuru lieto kā nelokāmu vārdu, pēc J. Velmes klasifikācijas ir pieskaitīts pie tagadnes participa, taču mūsdienu latviešu valodā šī forma ir atsevišķs nelokāms particips, kas beidzas ar piedēkli –*ot* un izskaņu –*oties*. Taču J. Velme domā, ka šai formai agrāk bijusi kāda locījuma galotne, ko mēģina turpmāk noskaidrot. Lai noskaidrotu, kā šī forma ir pieskaitīta pie participa, J. Velme aplūko A. Bīlenšteina, G. Freiberga un A. Šleihera pētījumus par participiem. A. Bīlenšteins un G. Freibergs uzskata, ka šī forma ir nominatīvs, kam atkritusi galotne, taču J. Velme šim skaidrojumam iebilst, jo nominatīvā galotne nekad neatkrīt. A. Šleihers savā darbā min, ka atkritusi kāda locījuma galotne. Lai noskaidrotu, kāda galotne ir atkritusi, J. Velme apskata radu valodu, kā šī forma tika deklinēta pirms pārgājusi vokāļu celmos, respektīvi, viņš aplūkojis sanskrita (J. Velme lieto - „vecindiešu”) valodas locījumus. Secinājumā J. Velme domā, ka „ot” particips cēlies no „*D. –otai, L. –oti vai Akk. –otam*”.⁹⁹ Tālāk savā pētījumā J. Velme šo formu aplūko teikumos. Viņš secina, ka šī forma ir vecs datīvs, no kā var izskaidrot arī refleksīvo formu „*-oties*”, kur *ie* pirms *s* cēlies no *ai*, kā tas noticis infinitīvā, kurš arī ir vecs datīvs. Participiem ar –*ot*, –*oties* saistoties ar substantīvu vai pronomenu datīvā, veidojas absolūtā datīva konstrukcija. Iespējams, ka pēc šīs konstrukcijas J. Velme izkaidroja nelokāmās formas celšanos no datīva.

„Ot” particips ir lietots kopā ar „dams” participu, kas redzams piemērā
*„noiet saule vakarā zeltābolu mētājot,
no rītiņa uziedama sijā tīra sudrabiņa.”*¹⁰⁰

G. Freibergs uzskata, ka „dams” particips patstāvīgu teikumu nevar ierobežot, bet „ot” particips to spēj, taču J. Velme: „*[..] pēc manām domām starpība tik būtu tā, ka „dams” particips vairāk modāls un „ot” particips vairāk temporāls*”.¹⁰¹ Mūsdienu latviešu valodā ir gadījumi, kur participus ar izskaņu –*dams*, –*dama* iespējams aizstāt ar –*ot*, –*oties*, jo tiem ir sinonīmiskas nozīmes.

⁹⁷ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 141. lpp.

⁹⁸ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 14. lpp.

⁹⁹ Turpat, 15. lpp.

¹⁰⁰ Turpat, 17. lpp.

¹⁰¹ Turpat, 18. lpp.

Darba turpinājumā J. Velme aplūko „ot” participas funkcijas teikumā. Pirmkārt, J. Velme raksta, ka „ot” particips iespējams kā subjekta predikatīvs apzīmētājs. Otrkārt, „ot” particips iespējams predikāta funkcijā, kas ir finīta forma bez personas un skaitļa, piemēram, „*es runājot*”, „*tu runājot*”.¹⁰² Šādus teikumus J. Velme nosauc par atkarīgo runu, kur cita teiktais atstāstīts stāstītāja vārdiem, respektīvi, atstāstījuma teikumi. Kā raksta Dz. Paegle: „*20. gs. uzskatīja, ka šos participus izmanto atstāstījuma izteiksmes veidošanā, tad tajos saskatīja tagadnes un nākotnes nozīmes. Bet jau Mūsdienu latviešu literārajā gramatikā I minēts, ka atstāstījuma izteiksmē šīm formām nav vairs divdabja nozīmes...*”¹⁰³ J. Velme par participiem rakstījis 1885. gadā, tātad ne tikai 20. gadsimta sākumā tika tā uzskatīts, bet jau agrāk. Tātad jau 19. gadsimtā atstāstījuma izteiksmes formas uzskatīja par participiem. Bet mūsdienās vairs nē. J. Velme skaidro, ka šādos teikumos predikāts var būt izteikts un apslēpts, ja predikāts ir apslēpts, tad var lietot teikumu ar vai bez pakārtojuma vārda „ka”. Šajā sakarā viņš piemin arī to, ka šādas konstrukcijas ir vispārlietojamas, taču izskaidrot tās neuzņemas, jo pēc lietuviešu profesora Fridriha Kuršaita (1806 – 1884) uzskata darbā „*Grammatik der litauischen Sprache*” (1876. g.) šādas konstrukcijas ar „ot” par participu nav ievietotas.

Lai gan pie tagadnes participiem J. Velme pieskaita „ot” un „ma” participus, viņš aplūko arī tās participa formas, kuras gramatiķi pieskaitījuši pie „ot” participa. Šīs formas ir „it”, „us”, „is”, „u” – kuras aplūko arī A. Bīlenšteins un G. Freibergs. A. Bīlenšteins min arī „šus” un „šu” formas, taču J. Velme par šīm formām raksta: „*[..] viņi tādi paši atvasinājumi, kā u formas, tik no citādi glītotiem nomeniem*”.¹⁰⁴ J. Endzelīna un E. Hauzenberga Kārļa Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumā, vārda „glītot” otrā nozīme ir „izveidot, rasties”.¹⁰⁵ Tātad vārds „glītotiem” ir lietots nozīmē „veidotiem”. Formu ar „u” J. Velme neuzskata par participu, jo daži piemēri, kas sastopami rakstos, neliecina par participiem. Pēc A. Bīlenšteina skaidrojuma „u” forma, atmetot nominatīva galotni, taču nominatīvā galotne neatkrīt. Tāpat A. Bīlenšteins skaidro „šus” un „šu” formas, kam J. Velme nepiekrīt.

Mūsdienu latviešu gramatikā ir lokāmie ciešamās kārtas tagadnes participi (*-ams, -ama*), taču J. Velmes klasifikācijā tas ir particips, ko atvasina no verba tagadnes celma ar sufiksu „**ma**”. Pie šī sufiksa, pēc J. Velmes skaidrojuma, pievienojas nominatīva galotne *-s*, kā rezultātā iznāk *ms*, jo pirms *-s* latviešu valodā izzūd vokālis *a* (lietuv. val. *badas* – latv.

¹⁰² Turpat, 19. lpp.

¹⁰³ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 150. lpp.

¹⁰⁴ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 23. lpp.

¹⁰⁵ Endzelīns J., Hauzenbergs E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1935, 1. sēj., 5. burtn., 394. lpp.

val. *badis; Dievas – Dievs*).¹⁰⁶ Vēl J. Velme raksta, ka šī participā deklinācija pilnīgi sakrīt ar a-celma adjektīva deklināciju (labs / laba).

J. Velme raksta, ka šāds sufikss manāms tikai lietuviešu valodā un slāvu valodās, taču sanskrita (J. Velme lieto - „vecindiešu”) „mana”, vecbaktriešu „mna”, latīņu „mino, mno” savienojot ar pasīvu sufiksu „na”, zaudējis savu patieso jēgu. Tāpat J. Velme min F. Bopa skaidrojumu, kur „ma” varētu būt cēlies no „mana”, ja tā būtu, tad sufiksa saīsināšana būtu nesaprotama, jo zaudētu pirmatnējo stāvokli. Pēc šiem vērojumiem J. Velme secina, ka latviešu valodā šis particips beidzas vīriešu dzimtē ar „-ams” un sieviešu dzimtē „-ama”.

J. Velme par „ma” participu raksta: „[...] gramatiķi viņa dabu apzīmēja dažādi, vieni viņu dēvē par *participium praesentis passivi jeb futuri un citi atkal participium necessitatis*”.¹⁰⁷ Taču J. Velme min arī to, ka šie nosaukumi apzīmē participa īpašību, taču nenosauc tā pirmatnēgo dabu. Ņemot vērā gramatiķu nosaukumus, J. Velme šo participu dēvē par „*participium facultatis*”, t. i., īstenojamas darbības izteikšana verbā, kam var būt arī citas kārtas nozīme. Par šī participa pirmatnējo dabu J. Velme nosauc to, ka apzīmētā darbība vispār var notikt. Pēc šiem spriedumiem J. Velme secina, ka particips var būt gan aktīvs, gan pasīvs, t. i., apzīmē to, pie kā šis particips pievienots. Mūsdienās, t. i., 21. gs., šis particips nosauc darbību vai stāvokli kā pazīmi, kas ir pastāvīga, respektīvi, tas ir pasīvs. Mūsdienu gramatikā arī ir minēts, ka valodas vēsturē šis particips tika lietots gan pasīvā, gan aktīvā nozīmē. Arī Dz. Paegle min, ka agrāk lietoja gan pasīva, gan aktīva nozīmi, piemēram, „*arama zeme (pasīva nozīme), arami vērši (vērši izmantojami aršanai, tie ar, - aktīva nozīme)*”.¹⁰⁸ J. Velme uzskata, ka šī participa pasīvā daba cēlusies vēlāk, taču arī tad piemēros vēl redzams aktīvs jeb, kā J. Velme apzīmē, agrākā daba. J. Velme nozrāda, ka A. Bīlenšteina nosauktās formas nav pasīvas, jo „*arama zeme nav zeme, kuru ar, bet kuru var art; jo arī to zemi nosauc par aramu, kuru near*”.¹⁰⁹ Šajā piemērā J. Velme ir saskatījis participa aktīva nozīmi, taču Dz. Paegle šādu piemēru no vēstures viedokļa skaita par pasīvu. Arī A. Bīlenšteins uzskata, ka tā ir pasīva nozīme. Ir redzams, ka J. Velme stingri pieturas pie sava nodoma atklāt participa sākotnējo dabu, lai gan sākumā rakstīja, ka šis particips iespējams gan aktīvā, gan pasīvā.

„Ma” particips teikumā tiek lietots tāpat kā adjektīvs, t. i., atribūts, predikāts, apozīcija, piemēram, „1) *kā atribūts: pļaujama pļava*

2) *kā predikāts: balta ķēve mazgājama, grezna sieva glabājama*

¹⁰⁶ Turpat, 24. lpp.

¹⁰⁷ Turpat, 24. lpp.

¹⁰⁸ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 145. lpp.

¹⁰⁹ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 26. lpp.

3) *kā apozīcija: zaļa zāle gauži raud, kājiņām nominama*".¹¹⁰

Tātad J. Velme šo participu skata arī sintaktiski, kur particips lietots atributīvi, kas izsaka pazīmi; predikatīvi – sakars starp teikuma locekļiem un apozitīvi – šis particips pēc J. Velmes domām lietojams adverbialā sakarā, kur nozīmi izsaka veida, laika, mēra u. c. apstākļa vārdi.

Piemērā par zāli (skat. 38. lpp.) ciešamās kārtas tagadnes particips lietots ciešamās kārtas nozīmē. Arī Dz. Paegles „Latviešu literārās valodas morfoloģijā I” ir minējusi šādu piemēru.

J. Velme secinājumā apkopo, ka „ma” participu ar pilnīgo galotni var atvasināt no jebkura verba, t. i., no pārejošiem un nepārejošiem verbiem (mūsdienās no nepārejošiem verbiem ciešamās kārtas tagadnes participus neveido, taču ir saglabājušies daži piemēri no senākiem laikiem). „Ma” particips lietojams arī ar refleksīvo galotni tikai tad, kamēr –ams / -ama nenāk priekšā”.¹¹¹ Sakarā ar refleksīvo galotni J. Velme nemin piemēru, kurā to varētu aplūkot, tapēc nevaru paskaidrot, kā viņš to bija domājis. Tas, ka šī forma ir atvasināta no refleksīviem verbiem pierāda to, ka participa forma ir aktīva, pēc J. Velmes domām, nevis pasīva, kā domā G. Freibergs un A. Bīlenšteins. Iespējams, J. Velme participu uzskata par aktīvu pēc participa vietas teikumā, kur tas izsaka objekta attieksmes, nevis subjekta.

Tātad J. Velme domā, ka particips ar sufiksu –am ir aktīvs, A. Bīlenšteins un G. Freibergs uzskata, ka pasīvs. Arī mūsdienu gramatikā šis particips tiek uzskatīts par pasīvas nozīmes participu. Ņemot vērā, ka šis pētījums ir rakstīts 1885. gadā, kur šo participu varēja atvasināt gan aktīvu, gan pasīvu, tad J. Velmes domu nevarētu apstrīdēt, jo latviešu gramatika vēl turpina attīstīties.

3. 1. 2. Pagātnes celma particips

Par pagātnes participu J. Velme uzskata tikai vienu, kuram vienskaitļa nominatīvā vīriešu dzimtē galotne „-is” un sieviešu dzimtē „-usi”. Mūsdienu latviešu valodā šis particips ir lokāmais darāmās kārtas pagātnes particips (-is, -usi). J. Velme uzmanību pievērš arī lietuviešu valodai, kur šis particips vienskaitļa nominatīvā vīriešu dzimtē beidzas ar galotni „-es” un sieviešu dzimtē „-usi”.

Apskatot slāvu un grieķu valodā, arī sanskritā (J. Velme lieto - „vecindiešu”) šādu participu, J. Velme secina, ka tā sufikss visās valodās nav vienāds, tāpēc mēģina noskaidrot, kura no formām ir vecākā.

Lai noskaidrotu, no kā cēlies participa sufikss, J. Velme pievērš uzmanību A. Šleihera un K. Brugmaņa spriedumam, respektīvi, A. Šleihera par vecāko formu uzskata „vant”, taču

¹¹⁰ Turpat, 27. lpp.

¹¹¹ Turpat, 31. lpp.

šim apgalvojumam iebilst K. Brugmans, kā J. Velme raksta: „*viņš nāk pie tā sprieduma, ka pirmatnīgā forma tik bijusi „vas”, un ka tur, kur šinī sufiksā nazāls, tas ieviesies caur analogiju ar līdzīgām formām*”.¹¹² J. Velme šādu sufiksu neatrod, tāpēc spriež, ka tas laika gaitā ir pārveidojies. Pēc vēsturiskās gramatikas viedokļa šis sufiks ir *-ues¹¹³ (u ir vokalizējies no v).

Tālāk par participu J. Velme skaidro, ka vokālis *i* galotnē varētu būt cēlies no verbu celma *j*, kurš asimilējies, tā rezultātā šis vokālis *i* pārgājis arī citos verbos.

Pētot šo participu, J. Velme atrod arī citos locījumos participu ar sufiksu „*usia*”, kam jāpārvēršas par „*uša*”. J. Velme domā, ka šī forma cēlusies no sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva, kam galotne ir „*-usia*”, tādā gadījumā šis sufikss vēlāk ietekmējis vīriešu dzimtes formas, kas no mūsdienu (21. gs.) viedokļa vēsturiskajā gramatikā arī ietekmē jauninātās vīriešu dzimtes atkarīgās formas, piemēram, „**glāb* + *-us-* + *-io-* (*i ir j vokalizācija*) + *locījuma galotne* = *glābuša* (*vsk. Ģ. forma*)”.¹¹⁴ Tātad J. Velme tikai pieļauj šādu domu, bet mūsdienās tā jau zināma lieta, ka tikai vienskaitļa nominatīvā vīriešu dzimtē ir *-is*, bet pārējos locījumos ar piedēkli *-uš-*.

J. Velme piemin, ka šo participu var veidot arī no refleksīviem verbiem, kur tādā gadījumā vīriešu dzimtē galotne ir „*-ies*” un sieviešu dzimtē „*-usies*”. J. Velme šo sieviešu dzimtes refleksīvo formu neuzskata par jauninājumu, bet gan par „vokāļu spēcīnāšanu”, kā tas redzams piemērā „*mazgājoties*”, taču mūsdienās sieviešu dzimtē refleksīvās formas uzskata par jauninājumiem „*-usis*” vietā.

Šo participu J. Velme aplūko arī teikumos, par ko viņš raksta: „*viņš izlietojams pilnīgi tāpat kā adjektīvs*”.¹¹⁵ Pēc J. Velmes domām, šis particips teikumā ir kā atribūts, kas lietots visos locījumos. Šajā rakstā J. Velme min, ka šis particips līdzinās lokāmiem tagadnes darāmās kārtas participiem vai pēc vēsturiskās gramatikas viedokļa participiem, kas veidojušies no sufiksa „*nt*”, tādā ziņā, ka atributīvi var lietot tikai no intransitīviem un refleksīviem verbiem, piemēram, „*pagājis laiks*”, „*miris cilvēks*”, „*saskaities vīrs*”.¹¹⁶ Jāpiemin tas, ka J. Velme ir minējis tikai dažus piemērus, kas veidoti no intransitīviem verbiem.

Pēdējais, ko J. Velme par šo participu raksta, - tas iespējams arī kā predikatīvs apzīmētājs, kas sakrīt ar „*am*” participa konstrukciju, tikai šis particips norāda uz to, kas pagājis un pabeigts.

¹¹² Turpat, 31. lpp.

¹¹³ Kanača A. Vēsturiskās gramatikas lekciju izdales materiāli par participiem, 14. 12. 2006

¹¹⁴ Turpat

¹¹⁵ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 33. lpp.

¹¹⁶ Turpat, 33. lpp.

Rakstot par pagātnes participu, J. Velme nemin vai tas pēc viņa domām ir aktīvs vai pasīvs. Viņš ir apskatījis dažas funkcijas, kādā veidā šo participu lieto viņa laika latviešu valodā. No mūsdienu valodas viedokļa, viņš min tikai pazīmi, kas nosauc pabeigtu darbību.

J. Velmes skaidrojumi par participa rašanos sakrīt ar vēsturiskās gramatikas interpretāciju, tāpēc šī participa pētīšanā J. Velme ir tuvu mūsdienu latviešu valodas participu raksturojumam. Atšķirība vērojama tikai participu klasifikācijā, kur J. Velme participus vispirms grupē pēc laika.

3. 1. 3. Infinitīvs, nākotnes participi

Par infinitīva vai nākotnes participiem J. Velme uzskata „**dams**” participus, taču mūsdienu latviešu valodā tie klasificēti kā daļēji lokāmie participi. Viņš skaidro, ka šāds particips sastopams arī lietuviešu valodā. J. Velme domā un piekrīt F. Bopa skaidrojumam, ka šis particips sastāv no divām daļām, no „*da*” un „*ma*”.

Aplūkojot to vācu, grieķu, krievu valodā, arī snaskritā (J. Velme lieto - „vecindiešu”) J. Velme secina, ka „*da*” sākotnēji cēlies no verbu saknes „*dha*”.

J. Velme raksta, ka šis particips veidots no infinitīva jeb nākotnes celma, taču jāmin fakts, ka J. Velme „jeb” lieto ar nozīmi „vai”. Viņš min arī, ka participu ar „*dams*” var veidot no visiem verbiem, respektīvi, no nenoteiksmes celma tiešajiem, netiešajiem, pārejošiem un nepārejošiem verbiem.

Vēsturiskajā gramatikā šo participu uzskata par tagadnes aktīvo participu, mūsdienu latviešu gramatikā tas ir daļēji lokāmais particips, bet J. Velme uzskata, ka tas veidots no infinitīva vai nākotnes celma. J. Velme raksta: „*Viņš nozīmē, ka darbība, kas viņā izteikta, notiekas tai pašā laikā, kā pamata teikuma darbība. Tādēļ viņš var ieņemt tiklab tagadnes, kā arī pagātnes un nākotnes laika vietu*”.¹¹⁷ Pēc šī skaidrojuma, iespējams, J. Velme uzskata, ka tas varētu būt atvasināts no nākotnes celma, taču šajā gadījumā trūkst sakarības. Iespējams šajā gadījumā J. Velme „jeb” nav lietojis „vai” nozīmē. „*Absolūtā laika nozīme šim participam piemīt tikai tad, ja to lieto finītā verba nozīmē par izteicēju. Šādos gadījumos tam ir tagadnes nozīme.*”¹¹⁸ Tātad mūsdienu latviešu valodā participam iespējama tagadnes nozīme, bet J. Velmes laikā iespējama tagadnes, pagātnes un nākotnes nozīme.

No infinitīva celma atvasinātiem participiem J. Velme aplūko „**ta**” participu. J. Velme raksta, ka particips ar „**ta**” sufiksu tiek atvasināts no infinitīva celma. Šis sufikss tāpat kā citās

¹¹⁷ Turpat, 36. lpp.

¹¹⁸ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 149. lpp.

ide valodas lietots „*priekš pasīvu participu atvasināšanas*”.¹¹⁹ Šis particips ar sufiksu „*ta*” atvasināts tikai no transitīviem verbiem, jo, kā J. Velme skaidro, citiem verbiem trūkst pasīva. Par šo participu J. Velme daudz nespriež, jo latviešu valodā teikumos to lieto kā adjektīvu.

Par participu „**tina**” J. Velme min tikai no Bīlenšteina skaidrojumiem, kur Bīlenšteins piemin Heinriha Adolfa gramatiku „*Erster Versuch einer kurtz verfassteten Anleitung zur Lettischen Sprache*” (1685),¹²⁰ kurā pieminēts particips ar galotni „*tins*”/”*tina*”, piemēram, „*sargātins*”¹²¹ (sargājams). J. Velme uzsver, ka šī forma lietota dažādās Latvijas vietās, bet tā nav pilnībā zudusi forma. Šādu formu J. Velme ir atradis vienā tautasdziesmā, kur galotne pārvērtusies par „*tens*”/”*tena*” „*dzertens būtu alutiņš, kam varējis nopelnīt! / ņemten būtu mātes meita, kam varējis sataujāt.*”¹²²

3. 2. J. Velme par daudzskaitļa otrās personas galotni

J. Velmes raksts „Par daudzskaitļa otrās personas galotni” publicēts žurnāla „*Austrums*”, 1893., 1. sēj., Nr. 3.

Šajā rakstā J. Velme aplūko tagadnes, pagātnes, nākotnes un imperatīva formas, lai izskaidrotu daudzskaitļa otrās personas dažādās galotnes.

J. Velme skaidro, kādas galotnes būtu nepieciešamas lietot katrā laikā. Daudzskaitļa otrajā personā galotnes –*at*, –*iet*, –*it*, piemēram, „*tag. - nesat, nesiet un nesit; nāk. – nesīsiet, nesīsit un nesīsāt; imperatīvā – nesat, nesiet un nesait*”¹²³ mainās viena ar otru, nevis lietotas pēc kaut kādiem principiem, tāpēc J. Velme šīs galotnes mēģina izskaidrot.

J. Velme raksta, ka daudzskaitļa otrās personas galotne ir vienīgi –*t*, kā tas redzams radu valodās, taču vecākā forma bijusi –*te*, kur pēc latviešu valodas likumiem vokālis *e* atkrīt. Tas kāds vokālis būtu jāliek pirms –*t* atkarīgs no verbu laika celmiem. Turpinājumā J. Velme aplūko, kāds vokālis katrā laikā būtu lietojams pirms galotnes –*t*.

Skaidrojot tagadnes personas formas, J. Velme sāk ar pirmās personas skaidrojumu, kuram bija vokālis *o*, bet otrajās personās vokālis *e*, taču latviešu un lietuviešu valodā visās personās palicis tikai vokālis *o*, kas pārveidojies par *a*. Tātad pēc J. Velmes spriedumiem tagadnes otrās personas galotne būtu –*at*.

Pagātnes otrās personas galotni J. Velme skaidro, ņemot par piemēru lietuviešu valodu, kur pagātnē ir divas formas, taču tikai vienai no šīm formām ir vēl divi tipi, kur viens

¹¹⁹ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 38. lpp.

¹²⁰ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. Rīga: Liesma, 1965, 231. lpp.

¹²¹ Velme J. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 39. lpp.

¹²² Turpat, 39. lpp.

¹²³ Velme J. Par daudzskaitļa otrās personas galotni. *Austrums*. Jelgava: J. Draviņa-Dravnieka apgādība, 1893, II. sēj., Nr. 3, 238. lpp.

latviešu valodā ir zudis, bet otrs pārveidojies par *-āt*. Tātad pagātnes otrās personas galotne ir *-āt*.

Nākotnē J. Velme gan latviešu valodā, gan lietuviešu valodā atrod vecu sufiksu „-sia”. Šī sufiksa diftongs pārvēršas par vokāli *i*, kam pievieno galotni *-t* un iznāk nākotnes daudzskaitļa otrās personas galotne *-sit*. J. Velme min A. Bīlenšteina uzkatu, proti, arī galotne *-siet* cēlās no sufiksa „-siat”, taču J. Velme tam nepiekrīt, jo diftongs *ie* latviešu valodā cēlies no *ai* vai *en*. Mūsdienu latviešu valodā lieto gan galotni *-it*, gan *-iet*. Par daudzskaitļa otro personu galotnēm 1907. gadā ir ieteicis J. Endzelīns „Latviešu gramatikā”, tāpat šo atziņu par pareizu uzskata K. Mīlenbahs 1911. gada rakstā „Par nākotnes pirmo un otro daudzskaitļa galotni”.¹²⁴

Par imperatīvu J. Velme raksta: „[...] *imperatīvs ir cēlies no agrākā optatīva, kas tika radīts ar sufiksu „oi” latviešu ai un ie. Tātad imperatīva daudzskaitļa otrās personas galotne būtu „ait” un „iet”*.”¹²⁵ Šādas formas ir sastopamas tā laika rakstu valodā. Tālāk J. Velme mēģina noskaidrot, kā no vienas formas *oi* iespējams cēlušās divas – *ai* un *ie*. J. Velme domā, ka tas atkarīgs no akcenta dažādības un formas nevar būt cēlušās vienlaicīgi, bet gan dažādos laikos.

Raksta noslēgumā J. Velme apkopo galotnes, kā tās būtu pareizi jālieto:

„tag.: **-at**, *piemēram, nesat;*

pag.: **-āt**, *piemēram, nesāt;*

nāk.: **-it**, *piemēram, nesīsit;*

imperatīvā: **-iet**, *piemēram, nesiet (var būt arī -ait, kā nesait)*”.¹²⁶

J. Velmem ir izdevies īstenot savu nosprausto mērķi, proti, viņš ir izskaidrojis un izveidojis pārskatāmu daudzskaitļa otrās personas galotnes lietojumu. Ņemot vērā faktu, ka šis raksts ir rakstīts 1893. gadā, var spriest, ka J. Velme ir bijis pirmais latviešu valodnieks, kurš sistemātiski šīs galotnes ir sakārtojis. Nākamie latviešu valodnieki turpina spriest par galotņu izcelsmi un lietojumu.

¹²⁴ Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 93. lpp.

¹²⁵ Velme J. Par daudzskaitļa otrās personas galotni. *Austrums*. Jelgava: J. Draviņa-Dravnieka apgādība, 1893, 2. sēj., Nr. 3, 239. lpp.

¹²⁶ Turpat, 239. lpp.

4. JĒKABS VELME PAR LATVIEŠU VALODAS INTONĀCIJĀM

J. Velmes raksts „Par latviešu vokāļu trejādo garumu” publicēts 1893. gadā žurnāla „Austrums” 9. numurā un 1894. gadā RLB ZK „Rakstu krājuma” 9. sējumā. Šajā rakstā J. Velme sniedz informāciju par latviešu valodas intonācijām, respektīvi, ka latviešu valodā iespējamās trīs intonācijas. Par šīm intonācijām J. Velme sāka interesēties pēc Maskavas profesora Filipa Fortunatova pētījuma par lietuviešu valodas divējādo akcentu. F. Fortunatovs kopā ar Vsevoldu Milleru aizbrauca uz Lietuvu pētīt lietuviešu izloksnes. Pēc ekspedīcijas iznāca darbs „Литовские народные песни, собранные Ф. Fortunатовым и Всеv. Миллером” (Maskava, 1872, Nr. 1, 2., 3.),¹²⁷ darbā „О сравнительной акцентологии литво-славянских языком” (1880) F. Fortunatovs pēta lietuviešu un slāvu valodas akcentus. Darbā „Об ударении и долготe в балтийских языках” (1895) pēta akcentu un garumu baltu valodās.¹²⁸ Pētot akcentu un garumu baltu valodās, F. Fortunatovs nonāk pie secinājuma, ka divējāda garums lietuviešu valodā nav pirmatnīgs, bet gan, ka lietuviešu valodā divējāda akcents cēlies no vokāļu dažādiem garumiem, kuri labāk saglabājušies latviešu valodā, tāpēc viņš sāka pētīt arī latviešu valodu. Par latviešu valodu F. Fortunatovs uzrakstījis manuskriptu „Garums latviešu valodā”. F. Fortunatovam materiālus par latviešu valodu sūtīja Indriķis Cīrulis.

Par latviešu valodas trīs intonācijām rakstījis arī Jānis Endzelīns rakstā „Diftongu un garo vokāļu izruna latviešu valodā” 1897. gadā RLB ZK „Rakstu krājuma” 11. sējumā un Pēteris Šmits „Trejādi garumi latviešu valodā”, Pēterburga, 1899. gadā.

J. Velme vēlējās sniegt apkopotu informāciju par latviešu valodas trīs intonācijām. Lai apkopotu un skaidrotu šo tēmu, J. Velme skatīja P. Krumberga, C. Lindes un J. Neilanda darbus, kuri sarakstīti no 1872. – 1881. gadam.

Pēc minēto autoru darbiem un to uzrakstīšanas gadiem var secināt, ka J. Velme par latviešu valodas intonācijām ir rakstījis pirms J. Endzelīna un P. Šmita. Tātad J. Velme bija pirmais, kas sakopoja līdz tam laikam zināmo informāciju un spriedumus par latviešu valodas trīs intonācijām.

J. Velme, skaidrojot par latviešu valodas intonācijām, lieto terminu „garums”, kas mūsdienā latviešu valodā nozīmē „intonācija”. Dažādie garumi, kurus lieto J. Velme, ir latviešu valodas trīs intonācijas.

¹²⁷ Loja J. Valodniecības vēsture. Rīga: Zvaigzne, 1968, 202. lpp.

¹²⁸ Kļaviņa S. Vēsturiskās valodniecības materiāli, 25. 10. 2006

4. 1. Pētera Krumberga rakstu apskats

Pēteris Krumbergs¹²⁹ (1823 – 1880) bija dzejnieks, publicists un valodnieks, kurš izglītojās pašmācības ceļā. P. Krumbergam ir trīs valodnieciski raksti, kas publicēti „Latviešu literārās biedrības” izdevumos „Magazīnās”. Pirmais raksts uzrakstīts latviešu valodā, otrs un trešais – vācu valodā. J. Velme galvenokārt aplūko pirmo rakstu „Nodaļa priekš latviešu gramatikas”,¹³⁰ jo galvenā doma ir pateikta tieši šajā rakstā, nākamajos rakstos pateikts tas pats ar vairākiem papildinājumiem.

P. Krumbergs rakstā „Nodaļa priekš latviešu gramatikas” raksta par latviešu valodas trīs vokāļu garumiem:

- 1) „*tas no abecīga balseena izeedams uz augšu pakapdams tonis, tāds, ka abc lasot dzirdams [..].*”¹³¹ (stieptā intonācija – E. M.). J. Velme šī garuma apzīmēšanu skaidro ar patskaņu **a, e, i, o, u** lasīšanu abc, respektīvi, lasot šie patskaņi skan gari, bet runā tie var būt gan gari, gan īsi, tāpēc, lai atšķirtu garos patskaņus no īsiem, tiem tiek pielikts **h** par garumzīmi, **e** tiek dubultots utt. Šajā sakarā J. Velme neievēro, ka P. Krumbergs sākumā runā par vokāļu garumiem, bet pēkšņi pāriet pie īso un garo patskaņu atšķiršanas rakstos. J. Velme nemin arī to, ka P. Krumbergs šo intonāciju apzīmēja ar zīmi „ – ”, kas rakstos atšķir vienu intonāciju no otras. Tātad šīs intonācijas aprakstīšanā J. Velme piekrīt P. Krumberga rakstītajam, ja nav veicis labojumus par intonācijas un īso, garo patskaņu apzīmēšanu.
- 2) „*tas no abecīga balseena izeedams uz augšu pakapdams tonis.*”¹³² (kāpjošā intonācija – E. M.). Šo intonāciju P. Krumbergs apzīmē ar ” ‘ ”.
- 3) „*tas no abecīga balseena izeedams atri krizdams tonis.*”¹³³ (krītošā intonācija – E. M.). Šo intonāciju P. Krumbergs apzīmē ar „, ”.

J. Velme par P. Krumberga otro rakstu „*Neue Darstellung der lett. Laut-Tonwandlung mit besonderer Berücksichtigung der Diphthongen*”¹³⁴ apkopojis tikai pašu svarīgāko informāciju, proti, P. Krumbergs raksta par diftongiem, kas pēc viņa domām sastāv 1) no diviem īsiem vokāļiem; 2) no gara un īsa vokāļa; 3) no īsa un gara vokāļa, turklāt garajiem vokāļiem var būt trīs garumi (stiepta, kāpjoša un krītoša). Secinājumā J. Velme par P. Krumberga dalījumu raksta: „*[..] pee diftongeem esot izšķiramas sešas skaņu dažādības*”,¹³⁵

¹²⁹ Latviešu rakstniecība biogrāfijās. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 322. lpp.

¹³⁰ Krumbergs P. Nodaļa priekš latviešu gramatikas. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1872, 15. sēj., 2. d., 54. – 65. lpp.

¹³¹ Turpat, 56. lpp.

¹³² Turpat, 56. lpp.

¹³³ Turpat, 56. lpp.

¹³⁴ Krumbergs P. Neue Darstellung der lett. Laut-Tonwandlung mit besonderer Berücksichtigung der Diphthongen. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1873, 15. sēj., 2. d., 65. - 70. lpp.

¹³⁵ Velme J. Par latviešu vokāļu trejādo garumu. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1894, Rīga, 9. sēj., 25. lpp.

jo, ja katram garam vokālim ir trīs garumi, tad rezultātā iznāk sešas dažādas skaņas, proti, pie katra garā vokaļa P. Krumbergs pieskaita trīs intonācijas, kas varētu būt kādā vārdā. Tā viņam iznāk sešas skaņu dažādības. Protams ne P. Krumbergs, ne J. Velme neiebilst par to, ka vārdā iespējama tikai viena vai divas intonācijas, kā rezultātā neiznāk sešas skaņu dažādības.

Trešais P. Krumberga raksts „Die Aussprache lettischer Dehnwörter, nach den neuesten Unterscheidungen der Tonqualitäten”¹³⁶ atkārtoti atkārtoti iepriekšējo rakstu saturu, kam pievienots alfabētisks vārdu saraksts ar intonāciju zīmēm. Par šo rakstu J. Velme komentārus nesniedz.

4. 2. Jāņa Neilanda raksta apskats

Šis raksts „Einiges über die Aussprache lettischer Vokale und Diphthonge”¹³⁷ atrodas „Latviešu literārās biedrības” izdevumā „Magazin” 16. sējumā 1881. gadā. Aplūkojot šo rakstu, J. Velme min, ka rakstam nav zināms autors, taču darba turpinājumā piemin mācītāju Neilandu. Par šī raksta autoru J. Velme uzzināja no C. Lindes raksta „Beitrag zur Phonetik der lett. Sprachlaute”, kur J. Neilands minēts ar sava darba nosaukumu. Jānis Neilands¹³⁸ (1840 – 1915) – mācītājs un literāts, kurš beidzis Tērbatas Universitātes teoloģijas fakultāti. Strādājis par mācītāju un rakstījis dažādus rakstus, svētrunas un garīgas dziesmas.

Šajā rakstā ašķirībā no P. Krumberga raksta ir citu terminu lietojums un diftongu dalījums, respektīvi, diftongiem nav iespējami seši garumi, taču piekrīt, ka latviešu valodā ir trīs vokāļu garumi, kuras viņš nosauc par stiepto, grūsto un pusgrūsto. Galvenais trūkums, ko saskatījis J. Velme, ir tas, ka autors katru garu vokāli uzskata par divu īsu vokāļu savienojumu. „*Ja šee abi vokāļi stepti, tad garais vokālis esot stepts; ja abi esot grusti, tad ari garais esot grusts, bet ja veens esot grusts un otrs stepts, tad garais esot pusgrusts.*”¹³⁹ J. Velme skaidro, ka pusgrūstos vokāļus ir grūtāk atšķirt, jo tie ir līdzīgi gariem vokāļiem.

Šī raksta autors skaidro, kā latviešu valodā iespējamas trīs intonācijas. Šīs intonācijas iespējamas tikai īsiem vokāļiem savienojumā ar līdzskaņiem **l, m, n, r**, piemēram, *selga, alga, kalns*.¹⁴⁰ Pirmajā vārdā vokālis **e** ir īss un stiepts, līdz ar to līdzskanis **l** arī skan stiepti, otrā vārdā **a** ir īss un grūsts, līdz ar to **l** ir grūsts, respektīvi, tikai īsiem vokāļiem ar **l, m, n, r** (diftongiskiem savienojumiem – E. M.) var būt trīs garumi.

¹³⁶ Krumbergs P. Die Aussprache lettischer Dehnwörter, nach den neuesten Unterscheidungen der Tonqualitäten. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1881, 16. sēj., 2. d., 57. - 61. lpp.

¹³⁷ Neilands J. Einiges über die Aussprache lettischer Vokale und Diphthonge. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1874, 15. sēj., 3. d., 29. – 35. lpp.

¹³⁸ Latviešu rakstniecība biogrāfijās. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 419. lpp.

¹³⁹ Velme J. Par latviešu vokāļu trejādo garumu. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1894, Rīga, 9. sēj., 25. lpp.

¹⁴⁰ Turpat, 26. lpp.

Autors raksta beigās savas domas par trīs intonācijām sakārto trīs punktos:

- 1) latviešu valodā garie vokāļi un diftongi izrunājami trīs intonācijās;
- 2) īsie vokāļi izrunājami divējādi;
- 3) diftongiskiem savienojumiem – trīs intonācijas.

J. Neilanda apkopoto informāciju par trīs intonācijām J. Velme nekomentē, bet turpina aplūkot nākamo autoru, kas pētījis latviešu valodas trīs intonācijas.

4. 3. C. Lindes raksta apskats

C. Linde, Jelgavas kurlmēmo skolotājs, ir autors rakstam „Beitrag zur Phonetik der lett. Sprachlaute”,¹⁴¹ kas publicēts izdevumā „Magazin” 16. sējumā 1881. gadā. J. Velme par šo darbu raksta, ka „*viņš ar saveem preekšgajejeem veenis pratis tai ziņā, ka Latveešu valodā izšķirami trejādi gari vokāļi...*”,¹⁴² taču C. Linde pusgrūsto intonāciju apzīmē par „krītošu” intonāciju, kur pirmā puse ir stiprāka un augstāka, otrā puse vājāka un zemāka, piemēram, „*sārts*” vaigs: *saarts, tarps, tikls, beerns*, arī salikteņiem *pa-ass, sa-ar*.¹⁴³ Otro intonāciju C. Linde nosauc par augošu (kāpjošu – E. M.) intonāciju, jo sākas ar vājāku un zemāku balsi un beidzas ar stiprāku un augstāku balsi. Šo intonāciju apzīmē ar akūtu uz otrā vokāļa, piemēram, *saárts, maáte*.¹⁴⁴ Trešo intonāciju C. Linde nosauc par grūsto (krītošo – E. M.) intonāciju, kur pirmā puse stiprāka un otrā puse iesākas ar balseņa slēgšanos un beidzas ar vāju balsi. Šo intonāciju apzīmē ar diviem vokāļiem ar „spiritus lenis” uz otrā vokāļa, piemēram, *vaaks, laacis, meest*.¹⁴⁵

Apskatot šos rakstus, J. Velme secina, ka vienprātība ir par latviešu valodas trīs intonācijām, taču atšķirīgas domas par to, kā šīs intonācijas vienu no otras atšķirt. J. Velme raksta, ka „*[..] šī domu starpība redzama arī no tā fakta, ka P. Krumbergs atron lokatīvā augošu garumu, bet Linde turpretim krītošu [..] kaut visi trīs runā, it kā visās Latviešu valodas izloksnēs.*”¹⁴⁶

J. Velme min, ka grūstais vokālis dažādās izloksnēs tiek izrunāts dažādi, taču vienā izloksnē nav dzirdēta grūstā vokāļa divējāda izruna.

¹⁴¹ Linde C. Beitrag zur Phonetik der lett. Sprachlaute. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1881, 16. sēj., 2. d., 43. – 56. lpp.

¹⁴² Velme J. Par latviešu vokāļu trejādo garumu. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1894, Rīga, 9. sēj., 27. lpp.

¹⁴³ Turpat, 27. lpp.

¹⁴⁴ Turpat, 27. lpp.

¹⁴⁵ Turpat, 27. lpp.

¹⁴⁶ Turpat, 28. lpp.

Raksta beigās J. Velme lūdz dažādu Latvijas izlokšņu runātājus vākt piemērus ar triju veidu intonācijām, jo tas „*priekš vispārīgās valodniecības no visai liela svara.*”¹⁴⁷

J. Velmem ir arī raksts „Par Rūjenes izlokšni” (Filologu biedrības raksti, 1923, 3. sēj.), ko bakalaura darbā neesmu analizējusi.

¹⁴⁷ Turpat, 28. lpp.

Secinājumi

1. Jēkabs Velme (1855 – 1928) – studējis Tērbatas Universitātes vēstures un filoloģijas fakultātē, ieguvis kandidāta grādu vispārīgajā valodniecībā un ģermāistikā. J. Velme strādājis par vācu valodas pedagogu un lektoru Latvijā un Maskavā. Vēlāk bijis vācu valodas privātdocents un LU goda doktors. J. Velme dibinājis un vadījis žurnālu „Austrums”, kas īpaši nozīmīgs bija jaunu valodnieku atbalstīšanā.

2. Jēkabs Velme – valodnieks, kurš latviešu valodniecībā nozīmīgs ar „Vēstulēm par valodu un valodniecību”, ar rakstiem „Par latviešu participiem”, „Par daudzskaitļa otrās personas galotni”, „Par latviešu vokāļu trejādo garumu”. J. Velmes lingvistiskie darbi ietver vispārīgās valodniecības, morfoloģijas un fonētikas jautājumu apskatu.

3. J. Velmes „Vēstules par valodu un valodniecību” (turpmāk „Vēstules...”) ir darbs, kurš pieder pie vispārīgās valodniecības. Vēstulju forma, kurā J. Velme aplūko galvenos vispārīgās valodniecības jautājumus, ļauj ietvert autora paša apceres un pieņēmumus. 12 vēstulēs J. Velme noskaidro, ko sauc par valodu, valodniecības būtību. J. Velme dod pārskatu par valodniecības vēsturi, pievēršot uzmanību F. Bopam, kā valodniecības dibinātājam un A. Šleiheram, kas pirmais norādījis uz lietuviešu un latviešu valodas lielo nozīmi valodniecībā.

4. Par valodas attīstību „Vēstulēs...”, J. Velme uzlūko valodas mācīšanās procesu, kas būtībā ir psiholingvistisks skaidrojums par bērna valodas apguvi. „Vēstulju...” autors atgādina, ka valoda var kavēt pareizu domāšanu, ja kāds vārds tiek lietots citā, ne savā, nozīmē. J. Velme par domāšanas valodu uzskata dzimto valodu, kuru iespējams attīstīt, mācoties svešvalodas, kas palīdz domāt par valodas formām un struktūru.

5. Aplūkojot valodas pārmaiņu cēloņus, J. Velme secina, ka valoda pakļauta likumiem, kas nav atkarīga no cilvēka gribas. J. Velme norāda arī to, ka vārdu formas iespējams šķirt no vārda leksiskās nozīmes. „Vēstulēs...” J. Velme analizē gramatisko, fonētisko un leksisko pārmaiņu cēloņus, kur gramatisko sastāvu maina vārda saīsinājumi, kā arī fonētiskās pārmaiņas, piemēram, lietuviešu valodā *k*, *g*, bet latviešu valodā *c*, *dz*. Vārda leksiskās nozīmes maiņas cēlonis ir atmiņas atvieglošana un laika taupīšana.

6. Par vienkāršāko un pirmo nosaukumu došanas veidu J. Velme uzskata cilvēka vārda došanu, pēc tam vārda došana zinātniska, vēsturiska nosaukuma apzīmēšanai.

7. J. Velme skaidro izloksnes, dialekta un valodu saimes jēdzienus. Viņš iepazīstina arī ar indoeiropiešu valodu saimes valodu grupām: indiešu, persiešu jeb irāniešu, grieķu, itāliešu, ķeltu, ģermāņu, slāvu, baltu un albāņu valodu. Viņš piezīmē, ka par etrusku valodu valodnieki 19. gadsimta beigās nav vienojušies, pie kuras valodu saimes to likt. Aplūkojot pirmdzimtenes apdzīvoto vietu un tās sadalīšanās laiku, J. Velme izmanto amerikāņu

valodnieka Viljama Vitneja (Wiliam Withney) spriedumus, ka nav zināma konkrēta pirmdzimtene. Tiek aplūkotas arī somugru, tjurku, ķīniešu, malajiešu un polinēziešu, dravīdu, kaukāziešu, semītu – hamītu un Amerikas indiāņu valodu saimes, to atrašanās vietas un tipoloģiskās valodu īpatnības. J. Velme uzskata, ka vienīgi valodniecība ir tā zinātne, kas spēj spriest par valodu un vēsturi, kultūru un valodas īpatnībām, un aizmirst, ko iepriekš rakstījis par valodniecības sakaru ar citām zinātnēm.

8. Mūsdienās „Vēstules par valodu un valodniecību” piesaista ar neparasto stilu, kādā autors tās izklāstījis. 19. gadsimta beigās tas bija lasītāju piesaistošs veids, kā informēt sabiedrību par valodniecību. Vēstuļu galvenais uzdevums ir radīt priekšstatu par valodniecību, tās mērķiem, metodēm un sasniegumiem. Tā kā J. Velmes „Vēstules...” ir publicētas no 1885. līdz 1888. gadam, bet Kārļa Mīlenbaha darbs „Par valodas dabu un sākumu”, kurā arī apskatīti vispārīgās valodniecības jautājumi, publicēts 1891. gadā, J. Velmes „Vēstules...” ir pirmais darbs latviešu valodā par vispārīgo valodniecību.

9. Raksta „Par latviešu participiem” galvenais mērķis ir aplūkot latviešu valodas divdabja formas, to izcelsmi un lietojumu teikumā. Salīdzinot J. Velmes participu klasifikāciju ar mūsdienu klasifikāciju, ir redzams, ka J. Velme participus klasificē tikai pēc laika. Viņš tos iedala tagadnes („ot” participi –*oš, -oša, -ot, -oties* un „ma” participi –*ams, -ama*), pagātnes (*-is, -usi, -ies, -usies*) un infinitīva participos (*-dams, -dama*). Aplūkojot divdabjus, J. Velme apskatījis arī citu autoru darbus, kuri pētījuši latviešu valodas participus. Viņš skatījis A. Bīlenšteina, G. Freiberga darbus, kā arī A. Šleihera pētījumu par lietuviešu valodu, lai salīdzinātu tos ar latviešu valodas participiem. J. Velme nav vienīgais, kas rakstījis par latviešu valodas divdabjiem, tapēc tas ir raksts, kurā sniegta informācija un klasifikācija pēc J. Velmes domām un pētījumiem.

10. Galvenais mērķis rakstā „Par daudzskaitļa otrās personas galotni” ir izskaidrot un izveidot pārskatāmu daudzskaitļa otrās personas galotnes lietojumu. Ņemot par piemēru iepriekš lietotās galotnes visos laikos, J. Velme izsecina pareizo galotņu lietojumu, piemēram, *tag. –at, nesat; pag. –āt, nesāt; nāk. –it, nesīsit; imperatīvā –iet, nesiet*. J. Velme ir pirmais valodnieks latviešu valodā, kas sistemātiski ir iedalījis daudzskaitļa otrās personas galotnes lietojumu.

11. Par latviešu valodas intonācijām J. Velme sāka interesēties pēc F. Fortunatova pētījuma par lietuviešu valodas intonācijām. J. Velme ir pirmais, kas sakopojis līdz tam laikam zināmo informāciju un spriedumus par latviešu valodas trīs intonācijām. Šajā rakstā J. Velme aplūko Pētera Krumberga, Jāņa Neilanda un C. Lindes rakstus, kuros aplūkoti intonāciju apzīmējumi un raksturojums. Galvenais darba mērķis J. Velmem bija salīdzināt un

apkopot līdz tam zināmo informāciju par intonācijām. Secinājumā vienprātība valda par latviešu trīs intonācijām, taču atšķirīgas domas par to, kā šīs intonācijas atšķirt.

12. J. Velme latviešu valodniecībā nav labi pazīstams, jo viņš galvenokārt nodarbojies ar vācu valodu. Taču, kā redzams viņa lingvistisko darbu analīzē, latviešu valodniecībā, viņš ir nozīmīgs morfoloģijas, fonētikas, īpaši, vispārīgās valodniecības jautājumu izklāstīšanā.

Izmantotās literatūras saraksts

1. Avoti

1. Vēstules par valodu un valodniecību I. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr.3, 141. – 147. lpp.
2. Vēstules par valodu un valodniecību II. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 4, 214. – 218. lpp.
3. Vēstules par valodu un valodniecību III. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 6, 345. – 349. lpp.
4. Vēstules par valodu un valodniecību IV. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 9, 561 – 566. lpp.
5. Vēstules par valodu un valodniecību V. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1885, Nr. 11, 689. – 695. lpp.
6. Vēstules par valodu un valodniecību VI. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 2, 131. – 136. lpp.
7. Vēstules par valodu un valodniecību VII. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 8, 473. – 478. lpp.
8. Vēstules par valodu un valodniecību VIII. *Austrums*. Maskava: F. Liessnera un I. Romāna drukātava, 1886, Nr. 10/11, 673. – 682. lpp.
9. Vēstules par valodu un valodniecību IX. *Austrums*. Maskava – Jelgava, 1887, Nr. 6, 329. – 338. lpp.
10. Vēstules par valodu un valodniecību X. *Austrums*. Maskava – Jelgava, 1887, Nr. 11, 710. – 717. lpp.
11. Vēstules par valodu un valodniecību XI. *Austrums*. Jelgava, 1888, Nr. 5, 531. – 544. lpp.
12. Vēstules par valodu un valodniecību XII. *Austrums*. Jelgava, 1888, Nr. 12, 1439. – 1448. lpp.
13. Par latviešu participiem. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1885, Rīga, 3. sēj., 8. – 39. lpp.
14. Par daudzskaitļa otrās personas galotni. *Austrums*. Jelgava: J. Draviņa-Dravnieka apgādība, 1893, 1. sēj., Nr. 3, 238. – 239. lpp.
15. Par latviešu vokāļu trejādo garumu. RLB ZK „Rakstu krājums”, 1894, Rīga, 9. sēj., 23. – 28. lpp., arī *Austrums*. Jelgava: J. Draviņa-Dravnieka apgādība, 1893, 1. sēj. Nr. 9, 245. – 248. lpp.

2. Pārējā literatūra

1. **Ārons M.** Manas dzīves atmiņu grāmata. Rīga: A. Gulbja drukātava, 1938, 113., 117. – 119. lpp.
2. **Blese E.** Jēkaba Velmes valodnieka darbība. *Rīgas Ziņas*, 1925, Nr. 280 [RTMM, J. Velmes f.]
3. **Bērziņš L.** Jēkabs Velme un viņa Austrums. *Vārds*. Rīga: Latvijas preses biedrība, 1938, 305. – 310., 361. – 367. lpp.
4. **Briedis A.** Šodien miris Jēkabs Velme. *Brīvā Zeme*, 1928, Nr. 110
5. **Dauge A.** Atmiņas lapa Jēkabam Velmem. *Latvju grāmata*. Rīga: Latvijas grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrības izdevums, 1926, 1. sēj., 14. – 16. lpp.
6. **Druvieta I.** *Divpadsmit vēstuļu simtgade*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Avots, 1987, Nr. 23, 18. – 24. lpp.
7. **Endzelīns J., Hauzenbergs E.** Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1935, 1. sēj., 5. burtn., 394. lpp.
8. **Janelsītis R.** Jēkaba Velmes mūža gadi. *Balss*, 1925, Nr. 265 [RTMM, J. Velmes f.]
9. **Kanača A.** Vēsturiskās gramatikas lekciju izdales materiāli par participiem, 14. 12. 2006
10. **Kļaviņa S.** Valodas daba. Rīga: Lielvārds, 1997, 23. – 24., 51. – 53. lpp.
11. **Kļaviņa S.** Valodniecības vēstures lekciju materiāli, 18. 10. 2006, 25. 10. 2006
12. **Krumbergs P.** Nodaļa priekš latviešu gramatikas. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1872, 15. sēj., 2. d., 54. – 65. lpp.
13. **Krumbergs P.** Neue Darstellung der lett. Laut-Tonwandlung mit besonderer Berücksichtigung der Diphthongen. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1873, 15. sēj., 2. d., 65. – 70. lpp.
14. **Krumbergs P.** Die Aussprache lettischer Dehnwörter, nach den neuesten Unterscheidungen der Tonqualitäten. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1881, 16. sēj., 2. d., 57. – 61. lpp.
15. Latviešu rakstniecība biogrāfijās. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 84., 191. – 192., 322., 419. lpp.
16. Latvijas Universitāte 1919 – 1929. Rīga: Latvijas Universitātes izdevums, 1929, 219. – 221. lpp.
17. Latvijas Universitāte 75. Rīga: Latvijas Universitātes izdevums, 1994, 376. – 381. lpp.
18. **Linde C.** Beitrag zur Phonetik der lett. Sprachlaute. *Magazin*. Mitau (Jelgava), 1881, 16. sēj., 2. d., 43. – 56. lpp.

19. **Loja J.** Valodniecības pamatjautājumi. Rīga: Zinātne, 1968, 17., 88. – 89., 146. – 147., 201. lpp.
20. **Loja J.** Valodniecības vēsture. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961, 62. – 63., 75. – 81., 245. lpp.
21. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1876. l., 1. – 58. lp.
22. **Neilands J.** Einiges über die Aussprache lettischer Vokale und Diphthonge. *Magazin.* Mitau (Jelgava), 1874, 15. sēj., 3. d., 29. – 35. lpp.
23. **Ozols A.** Veclatviešu rakstu valoda. Rīga: Liesma, 1965, 231. lpp.
24. **Paegle Dz.** Latviešu literārās valodas morfoloģija I. Rīga: Zinātne, 2003, 93., 138. – 151. lpp.
25. **Reformatskis A.** Ievads valodniecībā. Rīga: Zvaigzne, 1975, 42. lpp.
26. **Skalbe K.** Kas bija Jēkabs Velme? *Jaunākas Ziņas*, 1928, Nr. 111
27. **Vīksna A.** Tērbatas Universitāte. Rīga: Zinātne, 1986, 94. – 95. lpp.

DOKUMENTĀRĀ LAPA

Bakalaura darbs „Jēkabs Velme latviešu valodniecībā” izstrādāts LU Filoloģijas fakultātē.

Ar savu parakstu apliecinu, ka pētījums veikts patstāvīgi, izmantoti tikai tajā norādītie informācijas avoti un bakalaura darba elektroniskā kopija atbilst izdrukai.

Autore: Evita Meldere

Rekomendēju bakalaura darbu aizstāvēšanai.

Vadītāja: Dr. philol. Sarma Kļaviņa

Recenzente: asoc. prof., Dr. philol. Dzintra Paegle

Darbs iesniegts Baltistikas nodaļā 21. 05. 2007

Lietvede: Maija Ibule

Darbs aizstāvēts bakalaura gala pārbaudījumu komisijas sēdē 29. 05. 2007.,
Protokola Nr. , vērtējums –

Komisijas sekretārs: doc., Dr. philol. Juris Grigorjevs